

Inleiding

Reisinformatie van A-Z

Hünenweg / Hondsrugpad

Index

Molen in Zuidlaren (etappe 17)

The background of the cover is a photograph of a rural landscape. In the foreground, there is a river with a wooden log barrier along its edge. The water is dark blue with some ripples. To the left of the river, there are green plants and yellow dandelions. In the middle ground, there is a lush green field. Behind the field, there are several trees, including a large tree with reddish-brown leaves. In the background, there are houses, one of which appears to be under construction with visible wooden framing. The sky is bright blue with scattered white clouds.

OutdoorHandboek

Idhuna Barelds

Hünenweg

Hondsrugpad

Inhoudsopgave

Inleiding		6
Wie achter het INTERREG-project zit (ook op pag 8)		9
Geoparken en Natuurpark		9
UNESCO-Geopark TERRA.vita in het Osnabrücker Land		10
Natuurpark Bourtanger Moor- Veenland		11
Het Hondsrug UNESCO Geopark in Drenthe		11
Geologie		12
De hunebedden		13
Reisinformatie van A-Z		16
Openbaar vervoer		18
GPS		18
Informatie		18
Markeringen		19
Accommodatie		20
Telefoon		21
Planning		21
De Hünenweg / Hondsrugpad		22
Overzicht van de afzonderlijke etappes van de Hünenweg incl. afstanden en hoogtemeters		23
Etappe 1: Osnabrück – Rulle-Wallenhorst / Bramsche	13,5 km	28
Etappe 2: Rulle - Bramsche	17,2 km	34
Etappe 3: Bramsche - Ueffeln	13,4 km	38
Etappe 4: Ueffeln – Ankum	17,2 km	41
Etappe 5: Ankum – Restruper hunebed	19,1 km	46
Etappe 6: Restruper hunebed – sticht Börstel	19,8 km	50
Etappe 7: Berge - Herzlake	13,8 km	55
Etappe 8: Herzlake – Haselünne	12,4 km	59
Etappe 9: Haselünne – Meppen	23,9 km	65
Etappe 10: Meppen – afslag Rühlerfeld / Twist	17,5 km	72
Etappe 11: Afslag Rühlerfeld / Twist – afslag Weiteveen	17,6 km	76

Etappe 12: Afslag Weiteveen – afslag Klazienaveen	15,0 km	82
Etappe 13: Klazienaveen – Emmen	18,5 km	86
Etappe 14: Emmen – Exloo	18,2 km	92
Etappe 15: Exloo – Borger	13,1 km	97
Etappe 16: Borger – Gieten	16,7 km	101
Etappe 17: Gieten – Zuidlaren	17,2 km	106
Etappe 18: Zuidlaren – Glimmen	18,2 km	111
Etappe 19: Glimmen – Haren	11,8 km	116
Etappe 20: Haren – Groningen	10,6 km	120
Index		125
Colofon		128

☺ Een overzichtskaart van de route, profiel van de auteur en een lijst met alle gebruikte symbolen in dit boek vind je op de coverpagina's en binnenflappen.

Inleiding

**Giersfelder Gräberfeld
(etappe 4)**

De Duitse Hünenweg en het Nederlandse Hondsrugpad werden in 2021 gecombineerd tot een afwisselende langeafstandswandelroute (in het boekje afgekort met „H“), die over een lengte van 324 km twee historisch bedeutende metropolen verbindt: Osnabrück, bekend van de Vrede van Westfalen uit 1648 aan het eind van de Dertigjarige Oorlog en Groningen met één van de oudste universiteiten van Nederland. Bovendien verbindt de Hünenweg twee Geoparken met elkaar: de Nederlandse Hondsrug en het Duitse Terra Vita. Geoparken worden gekenmerkt door landschappen met bijzondere geologie, waar de aardkundige geschiedenis van de streek aanschouwelijk gemaakt wordt.

Hünenweg-markering bij Bippen

De Hünenweg voert goed en opvallend gemarkeerd door verschillende landschappen: door het heuvelachtige Osnabrücker Land met de eindmorenen van de Bippener en Ankumer Höhen naar de wijde rust van het Emsland, langs de meanderende Hase en na oversteken van de Ems door het internationale Natuurpark Bourtanger Moor-Bargerveen, wat eens het grootste samenhangende hoogveen van Midden-Europa was. Na oversteken van de Duits-Nederlandse grens volgt de H de Hondsrug, waar vele heidevelden en hunebedden voor afwisseling zorgen.

De Hünenweg is genoemd naar de meer dan 30 ca. 5.000 jaar oude hunebedden langs de route, die vooral in het eerste en laatste deel te vinden zijn, terwijl het middelste deel zich kenmerkt door de veenlandschappen en de rivierdalen van Hase en Ems. De Nederlandse route *Hondsrugpad* dankt zijn naam aan de Hondsrug, met 70 km de langste en grootste van vier rugen, zogenaamde megafutes, die in de ijstijden in de streek ontstaan zijn. Het *Hondsrugpad* was een initiatief van Alun Harvey en Hans Meijering, die de route naar de rug noemden.

De Hünenweg-Hondsrugpad in de huidige vorm ontstond als door de EU gesubsidieerd INTERREG-project. Op pagina 10-12 worden de verantwoordelijke instanties aan beide kanten van de Duits-Nederlandse grens voorgesteld.

Wie achter het INTERREG-project staat

Met het project „UNESCO Geopark Coöperatie DE/NL“ wordt de grensoverschrijdende integratie van beide UNESCO Global Geoparken gerealiseerd met De Hondsrug Geopark aan Nederlandse en TERRA.vita aan Duitse zijde. De Hünenweg verbindt deze Geoparken met elkaar en met het ertussen liggende internationale Natuurpark Bourtanger Moor – Bargerveen. Aan de Duitse kant bestond de Hünenweg reeds, aan de Nederlandse kant was er alleen een route die dankzij dit project nu ook gemarkeerd is. Binnen dit project ontstonden meerdere producten met betrekking tot de Hünenweg: deze wandelgids, een brochure, informatieborden op belangrijke punten, een website en een app, telefonisch opvraagbare info's over „points of interest“ (POI's) over geologische, geografische en cultuurhistorische thema's.

Geoparken en Natuurpark

Geoparken kenmerken zich door hun unieke geologische geschiedenis. De geologische erfenis bepaalt de natuur en cultuur van een gebied, die op hun beurt de identiteit van een geopark bepalen en daarmee onderscheiden van andere gebieden. Bewoners, bedrijven, organisaties, overheid en educatie vormen samen een Geopark. Wie de geschiedenis kent, behandelt zijn omgeving behoedzamer en duurzamer. Een Geopark wil mensen inspireren om samen de toekomst van hun streek met vertrouwen en duurzaamheid te vormen.

„Ik houd van buiten!“ -

UNESCO-Geopark TERRA.vita in het Osnabrücker Land

TERRA.vita, de naam van het natuur- en UNESCO-Geopark staat voor aarde en leven – voor unieke natuurgebieden en landschappen, maar ook voor een 300 miljoen jaar oude aardkundige geschiedenis. Tussen venen en beboste heuvelruggen zijn sporen van dinosauriërs en overblijfselen van Romeinen en Germanen te vinden. Op eindmorenen liggen zwerfkeien uit de ijstijd, hunebedden en heidelandschappen en in mijngangen en steengroeves getuigen fossielen van oeroude steenkoolbossen en prehistorische wadden. Het rond 1.560 km² grote Natuur- en Geopark-gebied omvat de noordwestelijke uitlopers van Duitse middegebergtes – het Teutoburger Woud en het Wiehengebergte – en ook het ertussen gelegen heuvelachtige Osnabrücker Land en de Ankumer Hoogtes. Dit unieke cultuurlandschap kan op veel manieren ontdekt worden: langeafstandsroutes, TERRA.track-rondwandelingen, leer- en belevenispaden, TERRA.trail thematische fiets-tochten, TERRA.vista-hoorspelstations, musea en opleidingscentra of door excursies met de TERRA.guides.

Veenpluis bij Weiteveen (etappe 12)

i Natur- en Geopark TERRA.vita, Am Schölerberg 1, D-49082 Osnabrück,
 www.geopark-terravita.de

„Grenzeloos“ –

Natuurpark Bourtanger Moor- Veenland

Duizenden jaren bepaalde de archaische wereld van het Bourtanger Veen de noordelijke grensregio tussen Duitsland en Nederland. De overblijfselen van het ooit grootste hoogveen van Midden-Europa met zijn zeer bijzondere dieren- en plantenwereld vormen de kern van het internationale Natuurpark Bourtanger Moor – Veenland. Langzaam verbleken de sporen van de toenmalige ontvening en de natuur verovert haar oude leefomgeving. Echter, niet alleen de veengebieden met berkenbosjes en veenpluis bieden een betoverende natuurbeleving, die ook al door Vincent van Gogh gewaardeerd werd. Idyllische rivierlandschappen, schilderachtige heidegebieden en oeroude eiken bieden een net zo aantrekkelijke wandelcoullisse. Wie meer over de bijzondere natuur en cultuur van deze regio te weten wil komen, is van harte welkom bij de acht officiële natuurpark-infocentra, de veenpoorten. In het grensoverschrijdende Natuurpark wordt de Europese ziel tastbaar: zoals de mossen in het veen met elkaar vergroeien, zo is het ook met de mensen in deze streek.

i Internationaler Naturpark Bourtanger Moor, Ordeniederung 1, D-49716 Meppen,
 www.naturpark-moor.eu

Het Hondsrug UNESCO Geopark in Drenthe

Het Hondsruggebied is geologisch, archeologisch en cultuurhistorisch zo beduidend dat het door UNESCO als globaal Geopark erkend werd. Het gebied kenmerkt zich door een grote verscheidenheid aan landschappen, bewoningstypen en cultuurhistorische elementen. Door de ijstijden ontstonden karakteristieke ruggen en dalen als basis voor een cultuurlandschap met een grote rijkdom aan archeologische vondsten. Net als in andere Noord-Europese gebieden zijn de sporen van de ijstijden in het gebied van de Hondsrug heel goed bewaard en zichtbaar gebleven.

Het Hondsruggebied verloopt van het centrum van de stad Groningen in het noorden via de gemeentes Tynaarlo, Aa en Hunze en Borger-Odoorn tot aan het zuiden met de gemeentes Emmen en Coevorden. Tot het Hondsruggebied behoren ook het Bargerveen in het zuidoosten van Drenthe, het

gebied ten oosten van de Hondsrug – het Hunzedal – en het aan Assen grenzende Nationale Park Drentsche Aa.

i De Hondsrug UNESCO Global Geopark, Hunebedstraat 4A, 9531 JV Borger,
 www.dehondsrug.nl

Geologie

Het huidige uiterlijk van Noord-Duitsland en de provincie Drenthe danken we aan de ijstijden, De ijstijden vormden met hun morenenafzettingen ruggen zoals de Hümmling of de Hondsrug. Gletsjers transporteerden uit Scandinavië tonnenzware granieten rotsblokken, zwerfkeien genaamd, waarmee onze prehistorische voorouders hunebedden bouwden.

In het Osnabrücker Land zijn de eindmorenes van de Dammer, Bippener en Ankumer Hoogtes in de Saale-ijstijd van bijna 200.000 jaar geleden ontstaan, als een rond 400 m dikke gletsjer met een snelheid van ongeveer 1 km per jaar over het heuvelland schoof. Ten noorden van deze eindmorenenwal is de voormalige eindmorene door de Hase en de beken die hierin stromen sterk geërodeerd. Toen het gebied nog met ijs bedekt was, stroomde het water tegenovergesteld aan de huidige ontwateringsrichting. Het water stroomde vanaf het ijs naar het zuiden, verzamelde zich in een rivierenlandschap ten noorden van het Wiehengebergte, om dan in westelijke richting naar zee te stromen. In dit oerstroombdal ontwikkelden zich uitgestrekte venen, die voor lange tijd weidse en voor mensen ondoordringbare streken lieten ontstaan, zoals het Bourtangerveen in het Nederlands-Duitse grensgebied.

De Hondsrug strekt zich als 70 km lange morenenrug dwars door de provincie Drenthe tot aan Groningen.

Het Hondsruggebied bestaat uit meerdere grote, naast elkaar verlopende ruggen die als afzettingen in de Saale-ijstijd gevormd zijn, met de 150.000 jaar geleden gevormde Hondsrug als grootste rug. De gletsjers en het smeltwater lieten gelijkmatig verlopende ruggen en vlaktes in het landschap achter. In de laagtes ontstonden beekdalen zoals die van de Hunze en van de Drentsche Aa. Nergens anders in Europa is zo'n goed behouden en zichtbaar voorbeeld van deze bijzondere morenenvorm te vinden, een zogenaamde megaflute.

De hunebedden

Waarom „hunebedden“? In de Middeleeuwen dachten mensen dat reuzen oftewel Hunnen deze steengraven gebouwd hadden. Zo ontstond in de volksmond de benaming „hunebed“. In Duitsland hebben ze een vergelijkbare naam: *Hünengräber*.

Hunebed D43 in Emmen

Er bestaan hunebedden gemaakt van zwerfkeien, maar ook grafheuvels. De megalitische graven werden normaal gesproken van granieten zwerfkeien gemaakt, die door de Scandinavische gletsjers naar onze streken gebracht zijn. Twee wandstenen ondersteunen één deksteen. Aan hoofd- en voeteneinde van de zo ontstane kamer werden kransstenen geplaatst ter afsluiting. Het gehele complex werd dan door de bouwmeesters met aarde bedekt, zodat heuvels ontstonden – daarom worden ze ook grafheuvels genoemd. Strikt genomen zijn de grafheuvels echter de veel jongere grafheuvels uit de brons- en ijzertijd, die echter alleen uit aarde bestaan. Deze zijn ook langs de route te vinden.

De in het gebied voorkomende hunebedden ontstonden in het neolithicum, ongeveer 5.000 jaar geleden, tijdens de zogenaamde „trechterbeker-cultuur” – genoemd naar de gevonden trechtervormige drinkbekers van keramiek. Destijds gingen volkeren die eerst nomadisch als jagers en verzamelaars leefden steeds meer vaste nederzettingen vormen en begonnen het land te ontginnen voor akkerbouw. .

Vondsten in de grafkamers doen vermoeden dat de mensen uit het stenen tijdperk geloofden in een leven na de dood: keramiek, wapens, gereedschappen en koperen juwelen. In de vier- tot vijfduizend jaar die sindsdien verstreken zijn, zijn veel graven niet alleen geplunderd, maar zijn ook de stenen als bouwmateriaal verwijderd, bijvoorbeeld voor huizen of voor wegebouw. De kerk stimuleerde de vernieling door de hunebedden als heidense en daarmee duivelse werken te brandmerken.

De bevolkingsgeschiedenis van de Hondsrug

In het Hondsruggebied trokken 10.000 jaar geleden, na de laatste ijstijd, eerst jagers en verzamelaars door beekdalen en bossen op zoek naar wild, vissen en eetbare planten. 3.400 jaar geleden gingen de eerste boeren op de hoger gelegen zandgronden wonen en lieten de huidige hunebedden achter. Van latere bewoners zijn honderden grafheuvels bewaard gebleven, daarnaast prehistorische akkergronden – zogenaamde „keltische velden“ - en wagensporen, aan de hand waarvan het verloop van oude wegen gereconstrueerd kan worden. Hoogstwaarschijnlijk verliep duizenden jaren geleden een doorgaande prehistorische route over de Hondsrug. Dit alles leidde tot een hoge dichtheid aan prehistorische sporen in het gebied. .

Het huidige landschap werd in de loop der duizenden jaren door mensenhand gevormd, maar toont nog steeds duidelijk de ruggen- en dalenstructuur van de ijstijden. Van west naar oost is een duidelijk afvallend landschap te zien. De huidige esdorpen aan de flanken van de ruggen ontstonden in de middeleeuwen, toen de bewoners zich permanent vestigden op de hoge zandgronden in de buurt van de beekdalen.

Hoe hunebedden gebouwd werden

Hoe lukte het de bouwers van de hunebedden meerdere tonnen wegende stenen te bewegen? Natuurlijk werden grote aantallen mensen en trekdieren ingezet. Hulpmiddelen waren houten rollen en rails. Daarnaast werden

natuurkundige wetten zoals hefboomwerking en scheve vlakken gebruikt, zonder dat men de theorie die erachter zat kende. De dekstenen werden bijvoorbeeld niet met veel moeite op de draagstenen gelegd. Eerst werd de grafkamer met aarde gevuld en daarna werden de dekstenen met weinig helling op de draagstenen getrokken. Volgens schattingen duurde de bouw van een hunebed bij continue inzet van 100 mensen ongeveer vier maanden.

Nummering van hunebedden

Voor de honderden prehistorische steengraven zijn per land verschillende identificatiesystemen ontwikkeld:

- ▷ In Duitsland het driecijferige **Sprockhoff-nummer**, genoemd naar de geschiedkundige expert voor prehistorie Ernst Sprockhoff en ondanks zijn actieve rol in Nazi-Duitsland tot op heden in gebruik.
- ▷ In Nederland worden de hunebedden door een letter en een tweecijferig getal geïdentificeerd; de letter staat voor de betreffende provincie, dus „D“ voor Drenthe en „G“ voor Groningen. Dit zogenaamde **Van-Giffen-nummer** is te danken aan het in 1927 gepubliceerde driedelige werk „De hunebedden in Nederland“ van de archeoloog en bioloog Albert van Giffen.

Exposities/musea over hunebedden

- ⌘ Emsland Archäologie Museum in Meppen (Duitsland), An der Koppelschleuse 19, www.archaeologie-emsland.de di t/m za 14:00-18:00, zo 11:00-18:00, entree € 4
- ◆ Hunebedcentrum in Borger, Hunebedstraat 27, www.hunebedcentrum.eu, di-vr 10:00-17:00, za/zo 11:00-17:00, entree € 12,50
- 📄 www.ditisdrenthe.nl, virtueel bezoek aan alle hunebedden in Drenthe, maar zonder informatie

Amerikaans
vliegtuigmonument

**Reisinformatie
van A-Z**

**Startpunt in het bos ten noorden van Exloo
(etappe 15)**

Openbaar vervoer

Bereikbaar is de Hünenweg het makkelijkst met de trein. Grotere (intercity)stations zijn in Osnabrück, Meppen (D) en Groningen te vinden, stations met regionale treinen in Bramsche, Emmen en Haren. Met hulp van veel (snel)buslijnen zijn onderweg de etappes makkelijk af te korten of overnachtingsplaatsen te bereiken. Informatie over de bushaltes vind je in de tekst met het symbool en in de kaarten.

Handige internet-adressen voor openbaar vervoer:

- www.bahn.de, compleet openbaar vervoer in Duitsland
- www.9292.nl, compleet openbaar vervoer in Nederland
- www.vos.info, lokaal openbaar vervoer in en om Osnabrück (etappes 1-6)
- www.kalmer-reisen.de, lijnbussen in en rond het Hasedal (etappes 7-9)
- www.levelink.de, lijnbussen in het westen van het Emsland en naar Nederland (etappes 10-11, 13)
- www.qbuzz.nl/GD, lijnbussen in Drenthe en Groningen (etappes 11-20)

GPS

De GPS-tracks van alle etappes kunnen op de website en in de app van de Hünenweg gedownload worden:

- www.huenenweg.com, www.hunenweg.com of www.huenenweg.com

Informatie

Veel plaatsen hebben een toeristeninformatie. Deze zijn bij de plaatsen genoemd. Voor de marketing van de gehele Hünenweg is „Hasetal Touristik“ verantwoordelijk, die ook georganiseerde reizen aanbiedt en waar een app voor de Hünenweg ontwikkeld wordt.

- Hasetal Touristik GmbH, Langenstraße 33, D-49624 Lönigen,
 +49 (0) 54 32/59 95 99, www.hasetal.de

Informatie over de verschillende landschappen zijn verkrijgbaar bij de verantwoordelijke organisaties van het internationale Hünenweg-project, die op pagina 10-12 voorgesteld worden.

Toeristische informatie over de regio's:

- i** Tourismusgesellschaft Osnabrücker Land mbH, Herrenteichsstraße 17+18, D-49074 Osnabrück, ☎ +49 (0)5 41/323 45 70, 🌐 www.osnabruecker-land.de
- i** Hasetal Touristik GmbH, Langenstraße 33, D-49624 Lönigen, ☎ +49 (0) 54 32/59 95 99, 🌐 www.hasetal.de
- i** Marketing Drenthe, Drift 11d, 7991 AA, Dwingeloo ☎ +31 (0)5 21/74 89 70, 🌐 www.drenthe.nl

Markeringen

De Hünenweg is uitmuntend en doorgaand gemarkeerd, in Duitsland ook met afstandsbordjes. De markeringen zijn bordjes met blauw schrift op gele achtergrond (in Duitsland: „Hünenweg“, in Nederland: „Hünenweg-Hondsrugpad“). Het laatste deel tussen Haren en Groningen is minder opvallend met blauw schrift op witte achtergrond gemarkeerd. Het verloop van de route wijkt op veel plaatsen af van de oorspronkelijke routes Hondsrugpad en Hünenweg. Daardoor kan het voorkomen dat buiten de huidige

Weg met markering bij de jeneverbesheide van Haselünne (etappe 8)

route op sommige plaatsen nog oude markeringen opduiken. Af en toe herinnert aan de Duitse kant een witte F op zwarte achtergrond aan de voorloper van de Hünenweg – de in 1937 opgerichte Friesenweg tussen Osna-brück en Papenburg.

In het grensgebied zijn er op sommige plaatsen raakvlakken met het rood-wit gemarkeerde Noaberpad (oftewel „burenpad”), die over een lengte van 432 km de Nederlands-Duitse grens begeleidt, en vlak voor Groningen met het dwars door Nederland verlopende 498 km lange Pieterpad. Op sommige deelstukken helpen wandelknooppunten met het vinden van de weg, die in deze gids deels afgekort worden met „KP“ en het tweecijferige nummer wat erbij hoort.

Natuurvriendenhuis bij Noordlaren (etappe 18)

Accommodatie

Accommodatie is bij alle etappes aangegeven, meestal aan het eind. Bij enkele etappes zijn accommodaties aan het eind van de etappe alleen met transfer of lijnbus bereikbaar (3, 5, 12, 18). Alle informatie daarover staat in de tekst. Aangegeven zijn normaal gesproken de globale prijzen voor een

tweepersoonskamer (afgekort 2PK). Campings, vaak met verhuur van trekshutten, zijn aan het Duitse deel van de route maar weinig te vinden, maar aan Nederlandse kant bijna overal.

☺ Gezien de vooral in het grensgebied dungezaaide opties voor overnachting zijn privé-adressen van *Vriendenopdefiets* echt aan te bevelen. Anders dan de naam doet vermoeden, richt dit netwerk van privé-adressen zich niet alleen op fietsers maar ook op wandelaars. In het hele land en ook over de grens bieden 6000 adressen fietsers of wandelaars een bed voor een nacht aan. Langs de H kun je zo een overnachtingsplek op het gehele stuk van Meppen (D) naar Groningen vinden. Men betaalt een jaarlijkse bijdrage en kan dan online een adres zoeken en daar aanmelden,
 www.vriendenopdefiets.nl.

Telefoon

in de etappenbeschrijvingen van het boek zijn de nationale nummers zonder het landnummer. Let er daarom bij het bellen uit het buitenland op het juiste landnummer te kiezen:

- van Nederland naar Duitsland: 0049 en verder zonder 0
- van Duitsland naar Nederland: 0031 en verder zonder 0

Planning

De indeling van de etappes in deze wandelgids volgt de officiële 20 etappes die maximaal 25 km lang gepland zijn. Dat leidt ertoe dat een paar etappes als het ware in het „niets“ in plaatsjes met weinig infrastructuur voor wandelaars eindigen: zonder accommodatie, maar met varianten of lijnbussen naar andere plaatsen. Dit betreft etappes 3, 5, 12, 18. Daarom zijn in het boek tips genoemd om de etappes zinvol te variëren, zodat toch een overnachtingsmogelijkheid bereikt kan worden.

☺ Een alternatief voor het dagelijks wisselen van accommodatie is het **standplaatswandelen**. Vanuit gunstig gelegen standplaatsen zoals Bramsche, Ankum, Meppen, Emmen of Borger zijn dankzij goede lijndiensten veel etappes bereikbaar en bewandelbaar.

De Hünenweg / Hondsrugpad

Overzicht van de afzonderlijke etappes van de Hünenweg incl. afstanden en hoogtemeters

	Etappe	km	uur	hm. +	hm. -
1	Osnabrück – Rulle	13,5	3,5	165	150
2	Rulle – Bramsche.....	17,2	4,5	180	220
3	Bramsche – Ueffeln	13,4	3,5	120	100
4	Ueffeln – Ankum	17,2	4,5	135	145
5	Ankum – Restrupe hunebed	19,1	5,0	145	130
6	Restrupe hunebed – sticht Börstel.....	19,8	5,0	85	115
7	Sticht Börstel – Herzlake.....	13,8	3,5	25	45
8	Herzlake - Haselünne.....	12,4	3,5	30	30
9	Haselünne – Meppen	23,9	6,0	95	100
10	Meppen – afslag Rühlerfeld	17,5	5,5	45	40
11	Afslag Rühlerfeld – afslag Weiteveen	17,6	4,5	15	20
12	Afslag Weiteveen – afslag Klazienaveen ..	15,0	3,5	20	25
13	Afslag Klazienaveen – Emmen	18,5	4,5	40	35
14	Emmen – Exloo	18,2	5,0	25	25
15	Exloo – Borger.....	13,1	3,5	30	30
16	Borger – Gieten.....	16,7	4,5	30	35
17	Gieten – Zuidlaren	17,2	4,5	30	35
18	Zuidlaren – Glimmen.....	18,2	4,5	35	40
19	Glimmen – Haren.....	11,8	3,0	20	20
20	Haren – Groningen	10,6	3,0	25	25
	Totaal	324,7	85,0	1.295	1.365
	Gemiddeld	16,2	4,3	65	68

Osnabrück

- i** Tourist Information Osnabrück, Bierstraße 22-23, ☎ 05 41/323 22 02,
✉ tourist-information@osnabrueck.de, 🌐 www.osnabrueck.de,
🕒 Ma-vr 9:30-18:00, za 10:00-16:00
- 🚗** Osnabrück heeft ca. 30 hotels. Een kleine selectie:
- ◆ Hotel Walhalla, Bierstraße 24, ☎ 05 41/349 10, 🌐 www.hotel-walhalla.de.
2PK vanaf ca. € 90. Het 4-sterren-hotel ligt met zijn 70 kamers in historische sfeer centraal bij het raadhuis, maar rustig.
 - ◆ Best Western Hotel Hohenzollern, Theodor-Heuss-Platz 5, ☎ 05 41/33 17-0,
🌐 www.bestwestern.de > Osnabrück, 🐾 , Kamer vanaf ca. € 87. Praktisch gelegen 3-sterren-superior-hotel direkt aan het station
 - ◆ Ibis budget Osnabrück City, Möserstraße 51, ☎ 05 41/12 09 88 20,
🌐 www.accor.com, 2PK vanaf € 68, goedkoper en functioneel hotel naast het Best Western
 - ◆ Hotel am Nikolaiort, Kamp 1, ☎ 05 41/33 13 00, 🌐 www.hotel-nikolaiort.de,
2PK vanaf € 90. Handig gelegen tussen station en centrum
- 🏠** Jugendherberg Osnabrück, Iburger Straße 183a, ☎ 05 41/542 84,
✉ osnabrueck@jugendherberge.de, 🌐 www.jugendherberge.de/jh/osnabrueck.
Vanaf € 36 in groepskamer, meerprijs voor 2PK € 2,50 en voor 1PK € 15 per persoon. Ligt an de zuidelijke stadrand niet ver van de dierentuin, wat ver van de H. Bushalte Kinderhospital/Jugendherberge van lijn 12 en 172.
- 🏕️** Camping Niedersachsenhof, Nordstraße 109, ☎ 05 41/772 26,
🌐 www.osnacamp.de. Volwassenen € 6, tent € 10, 🐾 gratis. 3 sterren-camping met 150 plaatsen in het noordoosten van Osnabrück aan de zuidelijke helling van de Schinkelberg. Bushalte Nordstraße met o.a. lijn M4 en 200
- ☕** Cafe Sophies, Krahnstraße 4, 🌐 www.tantesophiesbackstube.de. Stijlvol café in het centrum in het oudste burgerhuis van Osnabrück, 🕒 ma-vr 8:00-18:00, za 7:30-16:00
- 🚆** Het ICE-station Osnabrück Hbf met EC-treinen naar Amsterdam ligt 1 km zuidoostelijk van het centrum. Direkt aan de H (bij ❶) ligt het station Osnabrück-Altstadt met elk uur regionale treinen o.a. naar Hannover en naar Nederland richting Hengelo.

Osnabrück werd in het jaar 780 door Karel de Grote als bisschopszetel gesticht, in het Nederduits „Ossenbrügge“, en is met zijn 165.200 inwoners

de derde stad van Niedersachsen. Osnabrück is bekend als „vredestad“, niet omdat het hier vrediger is dan elders, maar omdat hier „mijlpalen“ voor de vrede in de wereldgeschiedenis en -literatuur te vinden zijn: in 1648 werd in Osnabrück, destijds een belangrijke hanzestad, de „Westfaalse vrede“ ondertekend, die de Dertigjarige Oorlog beëindigde. In 1898 werd hier de schrijver Erich Maria Remarque geboren, auteur van de in meer dan 50 talen vertaalde anti-oorlogsroman „Im Westen nichts Neues“ (1929). De „Deutsche Stiftung Friedensforschung“ heeft haar hoofdvestiging in Osnabrück en wel in het Ledenhof, het belangrijkste civiele bouwwerk van Osnabrück direct tegenover het paleis.

De bekendste Osnabrückers zijn de schrijver Erich Maria Remarque (1898-1970) en de schilder Felix Nussbaum (1904-1944), twee persoonlijkheden die zich met hun werken kritisch uitlieten over de destijds dominerende stromingen, de ene over de oorlog, de andere over het nationaal-socialisme.

Oud raadhuis Osnabrück

⌘ In het laatgotische raadhuis uit de 16e eeuw werd na 1.400 onderhandelingsdagen op 25-10-1648 de Westfaalse Vrede ondertekend , die de

Dertigjarige Oorlog beëindigde. In de Vredeszaal hangen 42 olieverfschilderijen van de afgevaardigden en van de heersers van destijds - waaronder de Franse „Zonnekoning“ Ludwig XIV.

📅 Ma-vr 10:00-17:00, za 9:00-16:00 en zo 10:00-16:00

⌘ In het museumgebouw in de Lotter Straße 2 bieden vier musea inzicht in verschillende aspecten van cultuur, kunst en geschiedenis. Het „Kulturgeschichtliche Museum“, de „Villa Schlicker“, het „Akzisehaus“ en het door de beroemde architect Libeskind gebouwde Felix-Nussbaum-huis.

◆ www.museumsquartier-osnabrueck.de, 📅 di-vr 11:00-18:00, za/zo 10:00-18:00, entree € 5

⌘ Het Museum Industriekultur Osnabrück (MIK) aan Fürstenauer Weg 171 toont de geschiedenis van de industrialisering in gebouwen van een voormalige steenkolenmijn. Het museum informeert vooral over de steenkolenwinning en het ontstaan van steenkool bij de Piesberg. Hoogtepunt is een oude mijngang: bezoekers gaan met een glazen lift 30 m diep onder de aarde om in een oude mijngang de ondergrondse atmosfeer te beleven.

◆ www.mik-osnabrueck.de, 📅 wo-zo 10:00-18:00, entree € 5

⌘ Het Erich Maria Remarque-vredescentrum aan de Markt 6 informeert met permanente en wisselende tentoonstellingen over het leven en de werken van de in Osnabrück geboren schrijver.

◆ www.remarque.uos.de, 📅 di-vr 10:00-13:00 en 15:00-17:00, za/zo 11:00-17:00, entree gratis

⌘ Het Museum für Natur en Umwelt (natuur- en milieumuseum) aan Schölerberg 8 word momenteel verbouwd, vanaf voorjaar 2023 wordt op vijf etages het leven vanaf de geboorte van de Melkweg tot aan duurzame concepten voor stedelijke gebieden getoond. Het planetarium en exposities blijven toegankelijk, www.museum-am-schoelerberg.de

Aan de Schölerberg ligt ook de dierentuin Zoo Osnabrück en op de Westerberg de 5,6 ha grote botanische tuin van de universiteit Osnabrück met 7.000 plantensoorten en een regenwoudhuis.

Botanische tuin, www.bogos.uni-osnabrueck.de, april tot september ma-vr 8:00-20:00, za 14:00-20:00, zo 10:00-20:00, in de andere maanden ma-vr 8:00-16:00, zo 10:30-16:00, entree gratis

De dierentuin van Osnabrück geldt met zijn 290 diersoorten als één van de mooiste van Duitsland.

 www.zoo-osnabrueck.de, zomer dagelijks 9:00-17:30, winter 9:00-16:00, entree ca. € 25

De **St.Petrus-kathedraal** zou door Karel de Grote gesticht zijn en is al meer dan 1.200 jaar het geestelijke centrum van het bisdom Osnabrück. Het huidige zandstenen bouwwerk is overwegend laatromaans uit de 13e eeuw en wordt gedomineerd door twee ongelijke westtorens; de zuidelijke toren werd in de loop der tijd vanwege instortgevaar vernieuwd en daarbij breder gemaakt.

Bezienswaardig in de kathedraal en het bijbehorende „Diözesanmuseum“ over het bisdom zijn o.a. het rond 6 m hoge romaanse triomfkrans (1180), de kruisgang uit de 12e eeuw, het hoogaltaar (rond 1900) en het bronzen doopfont (1225).

 www.bistum-osnabrueck.de, kathedraal dagelijks 7:30-19:00 (entree gratis), bisdommuseum (Diozösanmuseum) di tot zo 10:00-18:00 (entree € 5)

De oorspronkelijk als wekerk gebouwde gotische hallenkerk St.Marien aan het marktplein was als „kerk van de burgers“ in tegenstelling tot de kathedraal het uitgangspunt van de Reformatie in Osnabrück. Bezienswaardig zijn de passiecyclus van Albrecht Dürer (1510), het vleugelaltaar (1515), het triomfkrans en de kruisigingsgroep (13e eeuw). Jonger zijn het Schreiter-raam (1992) en de avondmaaltafel (1995).

zomer dagelijks 10:00-17:00, in de winter 10:30-16:00

Het huidige Heger Tor werd in 1817 als „Waterloo-poort“ gebouwd. Een inscriptie herinnert aan de Osnabrücker strijders van de „Kings German Legion“ die in 1815 bij Waterloo aan de zijde van de Engelsen tegen Napoleon vochten. Een via trappen bereikbaar platform met uitzicht op de poort biedt ook zicht over het centrum.

Etappe 1: Osnabrück – Rulle-Wallenhorst / Bramsche

↻ 13,5 km, ⌚ 3 uur 30 min., ↑ 165 m, ↓ 150 m, ⬆ 65-110 m

0,0 km	↑ 70 m	Osnabrück	
5,0 km	↑ 70 m	Nettebad	
10,0 km	↑ 95 m	Watermolen / Gasthaus Knollmeyer	
13,5 km	↑ 85 m	Rulle	

Bij de eerste etappe verlaat je Osnabrück en volg je daarna het rivierdal van de Nette, langs watermolens. Korte en niet steile hellingen zijn alleen even voor de Nette te verwachten, maar aan één stuk niet meer dan ca. 35 hoogtemeters.

De wandeling begint aan het historische raadhuis op het marktplein. Met het raadhuis achter je ga je rechts langs de Mariakerk, links langs het Erich-Maria Remarque-vredescentrum en na het marktplein links bij de kathedraal.

Na de „Hexengang“ houd je links aan, steek je de „Hause“ over en volg je deze links naar de vierkante **Pernickelturm 1** (km 0,8), waarin vroeger naar gezegd wordt gedurende een hongersnood in de 15e eeuw brood op kosten van de stad gebakken werd. Dit latijnse „bonum paniculum“ genoemde brood is volgens een legende in de volksmond tot „pumpernickel“ verbasterd, een Westfaals roggebrood.

Pumpernickel – Brood voor Napoleons paard

Voor het ontstaan van het begrip „pumpernickel“ bestaan aardig wat theorieën: naast afleiding van de naam Pernickeltoren in Osnabrück is er nog een aardig verhaal, volgens welke de soldaten van Napoleons het Westfaalse roggebrood „pain pour Nickel“ noemden, „brood dat (net nog) goed genoeg is voor (Napoleons paard genaamd) Nickel“.

De H leidt achter de bushalte „Hasetor“ (km 1) onder het spoorviaduct bij station Osnabrück-Altstadt (↻ Osnabrück) door en daarna

scherp rechts omhoog via kinderkopjes-weg en kort erna links over de Gertrudenberg. Dan links langs de Gertrudenkerk, die vroeger bij een benedictijnenklooster hoorde en waar de schrijver Erich Maria Remarque na terugkeer uit de Eerste Wereldoorlog op het orgel gespeeld zou hebben. Daarna loop je door het Burgerpark en na het kruisen van een straat met de bus-halte Am Bürgerpark (lijn M5) over een groot kerkhof, dat ten tijde van Napoleon aangelegd werd, omdat koning Jérôme Bonaparte, de jongste broer van Napoleon Bonaparte, begrafenissen binnen de stad verboden had.

Je verlaat het kerkhof door de noordoostelijke uitgang (km 2,8) en volgt de Hülgelstraße naar links.

 Mooier (en 0,4 km korter) is het om vanuit het kerkhof rechtdoor richting noorden via de rood-wit gemarkeerde Wittekindsweg over een voetpad door de parken te wandelen tot je bij de Erbergerstraße na 0,4 km weer de H bereikt.

Na een aantal volkstuinen bereikt de H het Nettetdal en volgt het geasfalteerde fietspad rechts naast de stroom, na 0,7 km aan het eind van een muur over het fietspad naar rechts buigend.

Voor het Nettebad ② (km 5) slaat de H de Nette volgend linksaf.

 Nettebad, Im Haseesch 6, ☎ 05 41/20 02 22 70, 🌐 www.nettebad.de, 📅 schooldagen 13:00-22:00, anders 6:30-22:00, entree vanaf € 6,20

Bij de bushalte Sassnitzer Straße (o.a. lijnen 14, 20 richting Hbf/Zentrum) wissel je naar de linkerkant van de Nette. Bij een supermarkt ga je weer rechts verder en over een houten brug over de Nette naar een watermolen ③ (km 5,9).

Nette bij de „Nackte Mühle“

molen ooit „naakt“ in het landschap stond, zonder huizen of bomen eromheen.

Na een deels bebost stuk bereikt de H het eerste hunebed, de Oestringer Steine (stenen) ④ (km 8,6).

⚔ De **Oestringer Steine** zijn rond 30 stenen van twee erg beschadigde hunebedden van ca. 15 m lengte uit de neolithische trechterbekercultuur, nog één ligt wat verderop.

⚔ De watermolen **Nackte Mühle** maalt sinds de late Middeleeuwen (1235) graan. Rond 1900 werd ook een zaagmolen gebouwd. Beide molens waren tot 1967 actief. Tegenwoordig vormen de gerenoveerde molens een technische-ecologische leerplek voor jongeren. De naam is waarschijnlijk uit het feit ontstaan dat de

Na de stenen buigt de H linksaf naar een forellenkweekvijver met bistro:

📍 Forellenhof Nettetal, Am Forellenteich 19, ☎ 05 41/625 22,
🌐 www.forellenhofnettetal.de. Bij Hof Nettetal worden sinds 60 jaar forellen gekweekt, gerookt en verkocht. In de bistro zijn naast vis ook andere culinaire kleinigheden verkrijgbaar. 🕒 Di tot za 9-18 uur

Je volgt de H links langs de Nette en een langer stuk met een aantal voor Noordduitse begrippen noemenswaardige stijgingen en afdalingen naar nog een watermolen 📍 (km 10):

⚙️ De watermolen bij het Gasthaus Knollmeyer stamt vermoedelijk uit de tijd van Karel de Grote. De water- en stuwrechten werden voor het eerst in 1253 genoemd. De vroegere dubbele molen werd van 1980 tot 1983 origineel en werkend gerestaureerd, met moderne elektrische regeltechniek.

Watermolen Knollmeyer

- ✂ Gasthaus Knollmeyer links van de watermolen, ☎ 054 06/44 32,
 🌐 www.gasthaus-knollmeyer.de, 🕒 ma-vr 15:00-21:00, za vanaf 14:00 en zo vanaf 11:00

Vanaf de watermolen volgt de H de weg links van de Nette omhoog en bereikt even voor Rulle weer het Nettetdal. De H begeleidt de stroom langs de bushalte 🚌 An der Nette (lijn 533, zie Rulle), buigt voor het kerkhof rechtsaf en bereikt even verderop samen met het fietspad de bedevaartskerk St.Johannes van het voormalige cisterciënzerklooster en daarmee het eindpunt van de eerste etappe.

Kloosterkerk Rulle

Rulle

- 🏠 ✂ Hotel Lingemann, Vehrter Landstr. 21, ☎ 054 07/61 26,
 🌐 www.hotel-lingemann.de, 2PK vanaf ca. € 76. Dit op wandelaars gespecialiseerde hotel ligt weliswaar direct aan de rotonde, maar de kamers zijn aan de achterkant, 1 km van de H

- Gasthaus Zum alten Kloster, di-za vanaf 16:00, zo vanaf 11:00, ca. 100 m ten noorden van de kerk
- Lijn 533 van en naar Osnabrück-centrum ma t/m vr elk half uur, za en zo elk uur

Rulle is sinds 1972 deel van de gemeente Wallenhorst en bekend vanwege het voormalige klooster Marienbrunn en het „Blutwunder“ („bloedwonder“). In 1230 werd in Rulle een **cisterciënzerklooster** opgericht, dat eerst in het naburige Haste gevestigd was en 16 jaar later na een brand naar Rulle verplaatst werd. In de 18e eeuw ontstond het abdijgebouw uit Piesberger zandsteen. Het klooster werd kort daarna (1803) opgeheven, de gebouwen en de landerijen gingen naar het koninkrijk Hannover, dat de gebouwen katholieke geestelijken uit Rulle en leraren en boswachters ter beschikking stelde. In het voormalige abdissenhuis wat nu onder monumentenzorg valt bevindt zich sinds 1957 een jeugdopleidingscentrum van het bisdom Osnabrück. Tot het kloostercomplex behoort de Mariabron westelijk van de kerk, waar sinds 1923 overheen gebouwd is en die het klooster de later niet meer gebruikelijke naam „Marienbrunn“ gaf. De huidige kerk is vanwege het zogenaamde „bloedwonder van Rulle“ een bedevaartskerk.

Rode oblaten of: het bloedwonder van Rulle

Op 4-11-1347 zou in Rulle een bloedwonder plaatsgevonden hebben: de cisterciënzerinnen hadden de voor een monstrans verzamelde goud- en zilver sieraden op het altaar gezet, waar ze samen met een hostie blik gestolen werden. Het blik met vijf oblaten wierp de dief in een bosje. Kerkgangers ontdekten twee weken later de oblaten, die ondertussen rood gekleurd waren, wat als goddelijk teken verwijzend naar de transsubstantiatie bij het Avondmaal gezien werd. Dankzij dit „bloedwonder“ werd Rulle en geliefd bedevaartsoord, vooral in de 15e en 16e eeuw en in de eerste helft van de 19e eeuw.

- De bedevaartskerk St. Johannes werd in 1930 opgeleverd en integreert de oude voormalige kerk, de parochiekerk St. Ulrich uit de 13e eeuw die bij het cisterciënzerklooster hoorde.

Etappe 2: Rulle - Bramsche

↻ 17,2 km, ⌚ 4 uur 30 min., ↑ 180 m, ↓ 220 m, ⬆️ 45-148 m

0,0 km	↑ 85 m	Rulle												
9,8 km	↑ 95 m	Pente(r) Knapp												
17,2 km	↑ 45 m	Bramsche												

Je start in Rulle met het voormalige cisterciënzerklooster. Door velden en bossen wandel je bergop naar het hoogste punt van de Hünenweg: de Schleptruper Egge (↑ 148 m). Vanaf daar gaat het gemoedelijk bergaf over de rug van het Wiehengebergte, voordat je even voor Bramsche het Mittel-land-kanaal bereikt. Langs dit kanaal en de Hase voert de H naar de lakenstad Bramsche.

Vanaf de bedevaartskerk St.Johannes komend volg je de Klosterstraße richting noorden, rechts langs het Gasthaus „Zum alten Kloster“ en verlaat je Rulle rechts langs de Pius-tuin. Na de Voßkühler-schuilhut ❶ (km 3) loop je het bos binnen. Even na een volgende schuilhut, de Clemens-Arkenstette-hut ❷ (km 4,7), genoemd naar de voormalige erepresident van de Wiehengebergte-vereniging, steek je bij Mühlenort eerst de Wallenhauer Straße over en dan de snelweg A1, voordat de beboste rug van het Wiehengebergte geleidelijk omhoog klimt naar de Schleptruper Egge: bij een geasfalteerde weg bereik je het hoogste punt (148 m) met rechts de 234 m hoge zendmast ❸ (km 7).

Hierna volgt een lang stuk rechtdoor omlaag via de kam van het Wiehengebergte, bij een kruising kom je langs de schuilhut „Auf der Egge“ ❹ (km 8,5). Vlak na het einde van het bos steek je de weg B68 over en volg je het fietspad via een toegangsweg links iets naar beneden, langs een bushalte aan de linkerkant ❺ (km 9,8) en een hotel.

 Bushalte Pente Knapp met o.a. lijn 580 ma-za elk uur richting Bramsche en Wallenhorst

   Hotel & Kaffeehaus Penter Knapp, Osabrücker Str. 64, ☎ 054 61/937 70,

 www.kaffeehaus-penterknapp.de, 2PK vanaf € 70, 🐕

Van het hotel Penten Knapp leidt de H rechts omhoog naar een bosweg, die je naar de kam van het Wiehengebirge volgt.

De H voert langs boerderijen en over een weg, daarna verder door bos, voordat hij scherp links afslaat naar een kanaal (km 12,8): het „Stichkanaal Osnabrück“, dat Osnabrück met het Mittellandkanaal over een lengte van 15 km verbindt.

Langste kanaal van Duitsland

Het Mittellandkanaal verbindt met een lengte van 325 km als langste kunstmatige waterloop het Dortmund-Ems-kanaal met de Elbe. Er zijn meer dan 300 bruggen over het van west naar oost dwars door Duitsland verlopende Mittellandkanaal.

Langs het „Stichkanal Osnabrück“ ⑥ (km 12,9) wandel je langere tijd rechts over de weg langs de oever, die na een bocht naar rechts dan langs

Mittellandkanaal

het Mittellandkanaal voert. De huizen aan de rechterkant van het kanaal horen bij Pente, een stadsdeel van Bramsche. Pente is bekend voor zijn baksteenfabriek „Penter Klinker“, die vroeger ook dakpannen maakte, maar tegenwoordig alleen nog straatklinkers wereldwijd levert.

Voor een stuw (km 14,5) neem je weg de langs de slagboom en deze rechts omhoog naar de brug ⑦, steek je het kanaal over en volg je links de weg omlaag alvorens rechts de kleine geasfalteerde weg naar de Hase te nemen. Na de brug over de Hase rechts en over een kleine geasfalteerde weg ga je links naast de Hase verder.

Na onder twee hoofdwegen doorgedaan te zijn passeer je een pomphuis (km 16,3) met informatie over de waterregeling bij Bramsche. Hier houdt je iets rechts aan en wandel je over de dijkweg naast de Hase richting „Bramsche-Zentrum“ (1,1 km). Aan het begin van de stad eerst langs een rotonde en dan verder langs de Hase naar het centrum.

Bramsche

- i Touristeninformatie in het „Tuchmachermuseum“ (lakenmuseum): Mühlenort 6, ☎ 054 61/94 51 16, 🌐 www.bramsche.de. 🕒 di-zo 10:00-17:00
- 🏠 ✖ Idingshof, Bührener Esch, ☎ 054 61/054 61, 🌐 www.idingshof-hotel-bramsche.de, 2PK vanaf € 100. Groot 4-sterren-hotel in een oude herenboerderij aan de noordoostelijke rand van de stad 1 km van de H met veel wellness. Direct ernaast is een zwembad (inbegrepen) en tennis- en squashhal.
- ◆ Surendorff, Dinglingsweg 1, ☎ 054 61/930 20, 🌐 www.surendorff.de, 2PK vanaf € 100. 4-sterren-hotel met milieukeurmerk Viabono ca. 2 km ten noorden

van Bramsche, bushalte Hesepe – Die Brücke (lijn 620). Met serre, wellness en zwembad. 2 km van de H liggend

B&B hotel Gami Zur Krim, Lindenstr. 69, ☎ 054 61/33 48, ✉ hotel@zur-krim.de, 🌐 www.zur-krim.de, 2PK vanaf € 60. B&B-hotel aan de noordkant van Bramsche, 1 km van het centrum en de H

 Lijn 620 richting Ueffeln en 610 richting Osnabrück, ieder ma-vr elk uur, za deels om het uur

 BTR Bramscher Taxi Ruf, ☎ 054 61/15 17, ✉ info@b-t-r.info, 🌐 www.b-t-r.info
 Elk half uur treinen van/naar Osnabrück Hasetor en Hbf

Bramsche (31.100 inw.) was 400 jaar lang een centrum van laken industrie. Een geliefde kleur is zelfs naar de stad genoemd : „Bramsche-rood“. Schriftelijk werd Bramsche voor het eerst in 1097 met de naam „Bramezeche“ genoemd, waarbij de woorden „Bram“ voor brem en „Esch“ voor akker staan.

Varusslag – Hoe Bramsche wereldgeschiedenis schreef

Bramsche kwam in de krantenkoppen toen in een klein stadsdeel Kalkriese sinds de 80er jaren van vorige eeuw meer dan 6.000 voorwerpen uit de Romeinse tijd gevonden werden. Deze lieten vermoeden dat hier een Romeins leger vernietigend verslagen zou kunnen zijn – mogelijk het toneel van de legendarische Varusslag (of Slag bij het Teutoburgerwoud), waar in het jaar 9 n. Chr. de Cheruskische vorst Arminius drie legioenen van de Romeinse veldheer Varus in een hinderlaag lokte en vernietigend versloeg.

☞ museum Varusschlacht bij de originele locatie, 5 km ten oosten van Bramsche, Vener Str. 69, 🌐 www.kalkriese-varusschlacht.de. 📅 April t/m oktober dagelijks 10:00-18:00, november t/m maart di-zo 10:00-17:00, entree € 9,50

☞ Aan de eeuwenoude traditie als stad van de lakenindustrie herinnert het „Tuchmacher-Museum“ in Mühlenort 6 aan de Hase, dat in de originele gebouwen die onder monumentenzorg staan gevestigd is. Werkende machines laten de lakenindustrie van de 19e en 20e eeuw tot leven komen – van de ruwe wol tot aan wollen dekens.

◆ 🌐 www.tuchmachermuseum.de, 📅 di-zo 10:00-17:00, entree € 8

links door de Münsterstraße en dan rechtdoor naar het „Tuchmachermuseum“ ❶. Hier houd je rechts aan en loop je rechtdoor (Otterkamp). Daarna volg je de Hünenweg-markeringen de stad uit, langs het oorlogsmonument ❷ (km 1,9).

Tuchmachermuseum in Bramsche

Fi ❷ Het in 1934 op de Bramscher Berg ingewijde oorlogsmonument herinnert aan de 167 Bramscher gesneuvelden uit de Eerste Wereldoorlog. Later werden de namen van de gesneuvelden uit de Duits-Franse oorlog (1870/71), die eerst aan de St. Martinskerk hingen, bijgevoegd. De 28 m hoge uitzichtstoren is toegankelijk, maar alleen op aanvraag en met de sleutel van de toeristeninformatie.

Bij het verlaten van Bramsche loop je geleidelijk omhoog naar het bosgebied van de Gehn met enkele beschermde heidegebieden. In de Gehn werd vroeger zandsteen gewonnen, waaruit bijvoorbeeld de gotische St.-Marienkerk in Ueffeln gebouwd werd. Na de Stapelberg ga je op de kruising bij de A picknickplaats ❸ (km 6,2) rechtdoor en buig je na de

Bloeiend Lievrouwewebstro bij de Stapelberg

☒ Gehnhut ④ (km 6,8) linksaf, wandel je kronkelend door het bos, passeer je na oversteken van de hoofdweg een kwartsietgroeve ⑤ en loop je uiteindelijk iets bergaf naar Ueffeln.

Ueffeln

- Dichtsbijzijnde accommodatie in Bramsche > Bus
- Pizzeria Italia, Dorfstraße 2, ☎ 054 65/20 38 33,
🕒 di-zo 12:00-14:00 en 17:30-23:00
- Dorpswinkel/bakker Ihre Kette, Voßstraße 29, ☎ 054 65/514,
🕒 ma-za 6:15-13:00, di-vr ook 15:00-18:00
- Bushalte Ueffeln-Am Alten Hof met o.a. lijn 620 ma-vr ieder uur, za 3 x richting Bramsche via Hesepe-Die Brücke (Hotel Surendorff)
- Taxi Helmut in Westerholte, ☎ 0 54 62/66 6, 🌐 <https://taxi-helmut-ug.business.site>

Ueffeln (1.500 inw.) hoort sinds 1972 bij Bramsche. Voor het eerst werd Ueffeln in het jaar 1292 genoemd, in samenhang met de inzegening van de huidige evangelisch-lutherse kerk St.Marien, die in de 13e eeuw uit lokaal zandsteen gebouwd werd.

weg staan. 0,4 km na Ueffeln is even na een bank ↪ links een kort uitstapje (↻ 150 m) mogelijk naar het hunebed Wiemelsberg ❶ (km 1).

⌘ Het **hunebed Wiemelsberg** geldt als één van de best behouden neolithische overblijfselen in het Osnabrücker Land. De 9,5 x 1,8 m grote kamer was vroeger voorzien van een geplaveide bodem. Bij uitgravingen in 1807 vond men twaalf aardewerken potten en verschillende werktuigen.

De H voert na kruisen van de weg B218 door het Bührener bos ❷ en door velden naar het Giersfelder grafveld ❸ (km 7,5).

↪ ⌘ Even voor een golfbaan zijn korte uitstapjes (ca. ↻ 50 m) mogelijk naar prehistorische graven : links naar twee grafheuvels uit de bronstijd, rechts naar het (beschadigde) neolithische graf „Grumfeld Ost“, waarvan de kamer eens 19 m lang geweest zou zijn.

Giersfelder Gräberweg

Giersfelder Gräberweg bij de Grumfelder golfbaan

De 3,5 km lange hunebeddenweg Giersfeld geeft met tien informatiepunten, waarvan zes bij hunebedden, inzicht in het neolithicum en bronstijd tussen 2800 tot 1200 voor Christus. De H verloopt naast hunebed Grumfeld Ost nog vlak langs de hunebedden Meyer en Reinecke (zie hieronder). Indien je nog meer hunebedden wilt zien, volg dan de beschreven variant over de golfbaan.

↪ Variant over de hunebeddenweg met horeca (⇒ 0,3 km langer)

Als je nog meer hunebedden wilt zien en onderweg iets wilt eten of drinken, ga je waar de H naar rechts buigt rechtdoor en bereik je na 200 m een café-restaurant waar ook wandelaars welkom zijn:

☞ ☒ Restaurant Giersfeld 23, ☎ 054 66/93 60 43, 🌐 www.giersfeld.de, 🐾 € 10, 🏠 appartement € 100 per nacht, 🕒 restaurant dagelijks behalve maandag 12:00-20:00

☞ Schuin tegenover (noordoostelijk) van het restaurant ligt het **hunebed „Grumfeld West“** - met een lengte van 40 m en twee kamers het grootste van het Giersfelder grafveld.

Daarna terug zoals gekomen of (0,3 km langer) via de „Steingräberweg“ langs de toegangsweg naar de golfbaan richting noorden, links langs **hunebed „Rickelmann I“** met vier dekstenen. Na 10 min. volg je de „Steingräberweg“ naar rechts. In het verdere verloop kom je langs volgende hunebedden: het hunebed „Rickelmann II“ (rechts, na 150 m), „Reinecke“ (rechts, na 300 m), „Meyer“ (links, na 100 m). Bij een kruising met een bosweg bereik je de H weer en volg je deze naar links richting Anikum (9 km).

De H buigt voor het golfbaan-restaurant naar rechts. Na 1,2 km komt van links de „Steingraberweg“ ④ (km 8,8).

↳ **Uitstapje naar twee hunebedden (↻ 2 x 0,2 km)**

Voor een uitstapje naar nog eens twee hunebedden buig je scherp naar links en bereik je na 20 m twee neolithische graven.

⌘ Het hunebed „Meyer“ aan de rechterkant was vroeger met zijn eens 16 dekstenen en de 26 m lange kamer waarschijnlijk één van de grootste en mooiste hunebedden op het Giersfeld. Het bevond zich vroeger in een ongeveer 30 x 5 m grote, vlakke heuvel. Kort erna is aan de linkerkant van de weg het hunebed „Reinecke“ met 18 stenen te zien.

Na het grafveld voert de H noordwaarts door bos, steekt de weg „Am Langen Esch“ ⑤ (km 10,3) over, gaat dan door het Rüsseler Holz en rechts langs visvijvers ⑥, voordat je via wegen (Alfhausener Straße, Fürstenuer Weg, Alte Ziegelei) en fietspaden het begin van Anikum bereikt ⑦. De H voert door een woongebied en langs het Sporthotel direct aan de vijver.

Anikum

- Tourist Information Anikum, Hauptstr. 27, ☎ 054 62/74 74 13, 🌐 www.anikum.de, 🕒 ma-vr 8:30-12:00 en do 14:30-17:30
-   See- und Sporthotel Anikum, Tütinger Str. 28, ☎ 054 62/88 20, 🌐 www.seehotel-anikum.de, 2PK vanaf € 89. Rustige ligging direct aan de dorpsvijver en H. Ruim opgezet 4-sterren-hotel met 58 kamers en wellness
- Hotel Billenkamp, Hauptstraße 2, ☎ 054 62/741 50, 🌐 www.hotel-billenkamp.de, 2PK vanaf € 90. Klein, centraal hotel met traditie uit 1835 met 10 kamers, 0,5 km van de H
- Hotel Raming, Hauptstr.21, ☎ 054 62/202, 🌐 www.hotel-raming.de, 2PK vanaf € 80 inkl. F. Klein 2-sterren-superior-hotel aan de rotonde, sinds 1865 in familiebezit, 0,3 km van de H
- Restaurant en Biergarten Franzkenpatt, Druchhorner Str., ☎ 054 62/250, 🕒 dagelijks 12:00-14:00, di-zo ook 18:00-22:30
- Jeugdcamping Aslage, Holzbachweg 20. Aanmelding ☎ 054 62/747 40, contact ter plekke ☎ 054 62/532. Per persoon € 8 in eigen tent en € 12 in de slaapruiimte. Deze camping die met name voor jongerengroepen bedoeld is is ook open voor individue-

le wandelaars. 4 ha grote camping met bos- en weideland. In het campinggebouw bevinden zich recreatieruimte, gemeenschappelijke keuken en enkele kamers met in totaal 26 bedden. De camping ligt in het stadsdeel Aslage ten zuidwesten van Ankum, 2 km vanaf het centrum en 500 m van de H verwijderd. Eigenaar is de gemeente Ankum.

☕ Café Sich, Hauptstraße 36, 🌐 www.cafe-sich.de, ijscafé in het centrum, ma-vr 10:00-21:00, za 11:00-21:00, zo 12:00-21:00

🛒 Supermarkten aan de westelijke rand van de stad langs de B214

🚌 Bushalte Ankum-Krankenhaus met o.a. ma-za elk uur lijn 630 richting Quakenbrück en 650 richting Bersenbrück en Fürstenau, en tijdens schooldagen 651 richting Bippin

🚗 Taxi Helmut in Westerholte, ☎ 0 54 62/66 6, 🌐 www.taxi-helmut-ug.business.site

Middenin het eindmorenenlandschap Ankumer Höhen, gevormd in de ijstijden, ligt Ankum (7.600 inw.), paardensportcentrum en deel van de „Samtgemeinde“ (gemeente) Bersenbrück. Ankum werd als „Ainghem“ voor het eerst in 977 in een oorkonde van keizer Otto II genoemd en in 1169 als „parochia Anchem“ (= parochie Ankum) schriftelijk genoemd. In het historische marktplaatsje werden vroeger wollen doeken en vee verhandeld. Volgens een aardige legende zou de plaatsnaam in heidense tijd ontstaan zijn, toen twee broers een kerk wilden oprichten. Ze konden het echter niet eens worden over de locatie. Daarom besloten ze naar elkaar toe te rijden en de kerk daar te bouwen waar ze zouden aankomen („Ankum”).

St.-Nikolauskerk

✚ Boven Ankum torent de zogenaamde „Artländer Dom“, de in het centrum liggende rooms Katholieke parochiekerk St.Nikolaus aan de hel-

ling van de Vogelberg. De 80 m hoge kerktoren rust op een onderbouw die in 1514 op de oude kerk gebouwd werd. Deze was waarschijnlijk al voor 1100 ontstaan. De huidige kerk werd na de brand in de oude parochiekerk rond 1900 gebouwd. De Berlijnse beeldhouwer Paul Brandenburg ontwierp o.a. de altaartafel, het tabernakel, de preekstoel en de deurklinken.

Etappe 5: Ankum – Restruper hunebed

↻ 19,1 km, ⌚ 5 uur, ↑ 145 m, ↓ 130 m, ⬆ 60-140 m

0,0 km	↑ 55 m	Ankum	
16,0 km	↑ 95 m	Uitstapje naar Bippen	↻ 1,5 km,
19,1 km	↑ 70 m	Restruper hunebed	
		uitstapje naar Bippen	↻ 2,5 km

Over de grotendeels beboste eindmorenenheuvels van de Ankumer Höhen wandel je langs de heksendansplaats en door het Tangendal naar het Restruper hunebed bij Bippen.

Deze etappe eindigt min of meer in het niks, daarom is het zinvol deze even van tevoren te onderbreken en in de bij de variant bij km 16 aangegeven accommodatie ten zuiden van Bippen te overnachten. Alternatief kun je ook tot Berge of Hesepe verlengen (11,5 / 4,6 km extra; ↻ etappe 6) en van daar in één stuk door naar Herzlake wandelen (↻ 21,8 km), waardoor je een etappe bespaart.

Je verlaat Ankum langs het meertje richting zuiden en volgt langere tijd een veldweg parallel aan de hoofdweg („Kreisstraße”) richting zuidwesten. Aan het begin van het bos maakt de H een bocht naar links en steekt bij de hut Mooshütte ❶ (km 4,6) aan een vijver de hoofdweg over. Ten noorden van Westerroden heb je in open landschap een weidse blik over de Ankumer Höhen, voordat de H weer het bos induikt bij de hut aan de Krippenfeldberg ❷ (km 8).

Na het oversteken van de B214 passeert de H Klein Bokern (km 10,2) ❸ en bereikt kort erna aan het begin van het bos bij de hut Stappenberg een hunebed ❹ (km 11,1).

⌘ Van het **hunebed Klein Bokern** is niet veel te zien, omdat het grootste deel van dit graf met zeven dekstenen met aarde bedekt is. De grafkamer is 22 m lang en 2 m breed.

Er volgt een langere passage door bos. Na een half uur (km 13,3) zorgt een grote granieten zwerfkei met de naam „**Deuvels Brotschapp**“ ⑤ voor afwisseling, die met zijn platte bovenkant vroeger waarschijnlijk als offer- of sektesteen diende. Met veel fantasie lijkt de steen vanwege de scheuren aan de voorkant op een grote broodtrommel, vandaar de benaming „Brotschrank des Teufels“ (broodkast van de duivel). Nog een heidense attractie is de zogenaamde „**Hexentanzplatz**“ (heksendansplaats), daarom heet deze hoogte ook wel „Maiburg“, afgeleid van de meifeesten in de Walpurgisnacht, waarin heksen als dienaressen van de duivel ronddansten. Bij de hier liggende zwerfkeien zijn wetenschappers het er niet over eens of het een toevallige verzameling stenen is of de resten van een hunebed („Maiburg II“ genoemd).

De H kruist de Maiburgstraße ⑥ en voert verder door bos. Na een houten hek ⑦ is links een uitstapje naar Bippen mogelijk (km 16).

↪ Uitstapje naar Bippen (⇄ 1,5 km)

Als je naar links gaat en direct daarna de Maiburger Straße naar rechts richting noorden volgt, bereik je na 1,3 km aan het begin van Bippen rechts een accommodatie en in het plaatsje meer infrastructuur.

Bippen

B&B ✂ 🛒 ☕ 🚌

B&B Ferienhof Auf dem Tottenberg, familie Buning, Maiburgstraße 29, ☎ 054 35/90 25 18, 🌐 www.ferienhof-buning.de, appartement voor 1 nacht vanaf € 35 p.p. plus toeslag kort verblijf (€ 10), in het zuiden van Bippen, ca. 1 km van de H verwijderd

✂ Restaurant Maiburger Hof in het centrum, Bahnhofstraße 6, ☎ 054 35/333, 🕒 woe-za vanaf 17:00, zo vanaf 11:00

🛒☕ Supermarkt en bakkerij-café Büscher, Zum Hohen Esch 8, 🌐 www.pumpernickel.de, 🕒 ma-za 7:30-20:00, bakkerij ook zo 7:30-10:30

🚌 Bushalte Berge-Kreissparkasse met o.a. lijn 640 ma-za ieder uur richting Quakenbrück en Fürstenu via Bippen

Wandelportaal voor de Tangenschlucht

De H passeert even na een ☒ hut de „Waldschule“ (bosschool) bij een speeltuin een spectaculair kerfdal dat is ontstaan door waterlopen uit de Maiburg, die een compleet klovensysteem vormen dat als een tang door de eindmorenes dringt – daarom ook de naam „Tangenschlucht“.

Na nog een paar bochten in het bos bereik je een straat, waar deze etappe officieel eindigt; 300 m verder naar links is een bushalte met maar enkele verbindingen per dag.

- Bushalte Döthen-Backsteinstraße met lijnen 632 en 651 op schooldagen van/naar Ankum, Bippen en Quakenbrück met nog meer overnachtingsmogelijkheden
- Lordsee-Taxi in Ankum, ☎ 054 62/699, 🌐 www.lordsee-taxi.de of Taxi Schulte in Berge, ☎ 054 35/13 30

↪ Links langs de hoofdweg is het nog 2,5 km naar Bippen (zie hierboven).

Achter de straat liggen iets naar links een hunebed en de Restruper Schalen- of Näpfchenstein.

☞ De **Restruper Schalen- of Näpfchenstein** is een 1,75 m lange granieten zwerfkei, die 66 tot 2 cm diepe schaalachtige holtes telt. De herkomst en betekenis van de schaaltes is vaag. Het kan een offersteen geweest zijn, een dorpsplattegrond, een sterrenkaart... Of heeft de duivel met zijn duim in de steen gedrukt zoals de naam „Deuvelstain“ laat vermoeden? De Schälchenstein werd in de buurt van Restrup gevonden en met hulp van het leger hier neergezet. Naast de Schälchenstein bevindt zich nog een hunebed in slechte toestand met ooit vijf dekstenen.

Restruper Näpfchenstein

Etappe 6: Restruper hunebed – sticht Börstel

↻ 19,8 km, ⌚ 5 uur, ↑ 85 m, ↓ 115 m, ⬆ 40-905 m

0,0 km	⬆ 70 m	Restruper hunebed ☞ 🚗 🚙
3,9 km	⬆ 40 m	Uitstapje naar Gasthof Zu den Hünensteinen in Hekese (↻ 0,7 km 🚗 ✂)
11,8 km	⬆ 50 m	Berge 🚗 B&B ✂ 🏠 BANK 🏠 🏠 ☞ 🚗 🚙
19,8 km	⬆ 40 m	Sticht Börstel ↻ 🚗 🚙

Door een glooiend landschap wandel je afwisselend door bossen en velden; langs het indrukwekkende Hekeser hunebed en het Dreihügelheiligtum (Drieheuvelheiligdom) wat in minder goede staat is. Even buiten Berge met zijn twee kerken bereik je het sticht Börstel als eindpunt van de etappe.

Hekeser hunebed

Wat zigzaggend voert de H het dorp Restrup binnen. Even na Restrup passeer je het Hekeser hunebed ❶ (km 3,6).

⌘ Het **Hekeser hunebed** uit het neolithicum (4.500 jaar geleden) is atypisch gebouwd: hier waren twee goed behouden hunebedden die ieder ongeveer 20 m groot waren door een 53 m lange stenen gang met elkaar verbonden, die in de 19e eeuw door explosies helaas deels vernield werd – 30 stenen hiervan staan er nog.

250 m na het graf volgt de H na oversteken van de hoofdweg even de oude spoorweg ②, die vroeger Rheine met Quakenbrück verbond. Delen van deze spoorlijn zijn nu voor spoorfietsen als toeristische attractie vrijgegeven.

↪ **Variante via Hekese voor overnachting / eten** (➡ 0,5 km minder)

In plaats van de spoorlijn volg je de hoofdweg rechtdoor in noordelijke richting naar Hekese met een Gasthof in het centrum (na 700 m).

🏠 X Gasthof Zu den Hünensteinen, familie Kühle, Hekeser Straße 50, ☎ 054 35/10 35,
 🌐 www.zu-den-huenensteinen.de. 2PK vanaf € 70, 🍽 restaurant di-vr 11:30 tot
 14:00 en 17:30-21:30, za/zo doorgaand vanaf 10:30

Om van Hekese weer op de H te komen volg je de weg naar het noordwesten richting Berge; ca. 200 m buiten de bebouwde kom neem je de links afslaande kleine weg en bereik je na 500 m de H weer.

Zigzaggend voert de H naar het noordwesten, om even voor Berge ☸ vlak langs drie hunebedden van het „Dreihügelheiligtum“ (drieheuvelheiligdom) ④ uit de brons- en ijzertijd te gaan (km 9,3), waar waarschijnlijk een hoofdman begraven was. Na een kleine lus via de Osterberg met ④ mooi uitzicht bereikt de H Berge ④ (km 11,8).

Uitzicht van de Osterberg voor Berge

Berge

🏠 ✂️ 🛒 🏦 🚶 🚼 🚗 🚘 🚚 🚛 ✂️
 Alte Heimat, Antener Straße 6, ☎ 054 35 /955 78 65, 🌐 www.altheimat-berge.de,
 🐾 € 10, 2PK vanaf ca. € 75, 150 m van de route, 🚗 transfer mogelijk, 📅 avonden di-zo vanaf 18:00

B&B ThreeBs – Bed & Breakfast, Fienenmoorweg 2, ☎ 054 35/90 25 97,
 🌐 www.threebs.info, 2PK € 60 (€ 6,50 p.P.). 4 kamers en mooie tuin 300 m ten noorden van het centrum

🛒 Supermarkten aan de oostelijke rand van het dorp richting Quakenbrück

🚗 Bushalte Berge-Kreissparkasse met o.a. lijn 640 ma-za ieder uur richting Quakenbrück en Fürstenuw via Bippen

🚗 Taxi Schulte in Berge, ☎ 054 35/13 30

Berge (3.700 Ew.) behoort net als Bippen tot de „Samtgemeinde“ (grote gemeente) Fürstenau en dankt zijn naam aan de voor Noord-Duitse verhouding vrij heuvelachtige ligging.

✚ Twee kerken van twee geloofsgemeenschappen staan in het plaatsje: de jongere Lutherkerk uit de 19e eeuw en de middeleeuwse katholieke kerk St.Servatius (12e eeuw) met plafondfresco uit de 15e eeuw.

⌘ In het museum MeyerHaus in de Bippener Straße 3 worden de leefomstandigheden in de 17e tot 19e eeuw en de geschiedenis van de Hollandgangers multimediaal getoond,

◆ www.museum-berge.de, za en zo 14:00-17:00, € 2

Na Berge voeren lange boswegen door het uitgestrekte bos van het Börsteler Wald in een heuvelachtig eindmorenenlandschap, dat grotendeels tot het sticht Börstel behoort. Na oversteken van de Börsteler Straße kom je langs een parkeerplaats met picknicktafels ⑤ (km 14,6). Voor een (voormalige) zandwinning ⑥ buigt de H naar rechts en bereikt na kruisen van de hoofdweg ⑦ het sticht Börstel, een voormalig cisterciënzerinnenklooster en tegenwoordig een evangelisch damessticht (zonder gelofte).

✚ Het kernstuk van het sticht Börstel is de St. Marienkerk, die in stijl van de Noord-Duitse baksteengotiek gebouwd is. Deze 30 m lange en 10 m brede kerk met opvallende oostgevel rust op zwerfkeien. Het barokke altaar werd in 1710 door Thomas Jöllemann gemaakt. Naast de kerk bevindt zich de goed behouden kruisgang.

Sticht Börstel – van cisterciënzerinnenklooster naar onafhankelijke plaats van samenkomst

Schriftelijk werd het klooster voor het eerst in 1246 genoemd en in Menslage opgericht, eerst zonder eigen gebouw. Rond 1251 werd het klooster naar het Börsteler Wald verplaatst en de kloostergebouwen en de eenscheppige kloosterkerk „St. Marien“ gebouwd. Door schenkingen van de vorstenhuizen van Oldenburg en Tecklenburg en eigen aankoop van land groeide het bezit tot een omvangrijk geheel. Na de Reformatie veranderden

de leefgewoontes van de kloosterbewoonsters van Börstel: de tot dan strenge clausuur werd opgeheven, de cisterciënzerinnen werden van hun geloftes ontbonden, daardoor konden ze daarna zelfstandig wonen, reizen of bezoek in het klooster ontvangen.

De huidige taken zijn naast het bedrijven van bos- en landbouw ook het organiseren van culturele evenementen zoals lezingen, rondleidingen en concerten. Ook is er een conferentieruimte in het complex.

B&B Tagungsstätte Stift Börstel, ☎ 054 35/954 20, ✉ info@stift-boerstel.de, 🌐 www.boerstel.de, overnachting in het conferentiecentrum € 55 voor één nacht, maar alleen als er conferenties zijn. Vakantiewoningen en -huisjes kosten voor één nacht tussen € 45 en € 70, een voedselpakket kan geboekt worden. 🐕 alleen in de huisjes/woningen mogelijk, € 4.

🍷🍴 bistro en biologische winkel op het terrein, 📅 weekend en waarschijnlijk met auto-maat continu (exacte tijden voor opening in de herfst nog onbekend)

🚌 Bushalte Stift Börstel met lijn 642 tijdens schooltijden richting Quakenbrück en Berge

Sticht Börstel

Etappe 7: Berge – Herzlake

↻ 13,8 km, ⌚ 3 uur 30 min., ↑ 25 m, ↓ 45 m, ⬆️ 15-45 m

0,0 km	⬆️ 40 m	Sticht Börstel	↻ 🚲 🚲
4,7 km	⬆️ 15 m	Uitstapje naar de turf fabriek	(↻ 0,4 km 🚲)
8,1 km	⬆️ 15 m	Bushalte Felsen/Abzw. An der Högede	🚲
13,8 km	⬆️ 20 m	Herzlake	🏠 🚲 B&B ✂️ 🛒 🚲 Q 🏦 🚲 🚲 🚲 🚲 🚲 🚲

Middeleeuwen en veen begeleiden je op deze etappe: het eerste in het sticht Börstel met zijn bossen en het tweede in de weidse veen- en heidevlaktes van het Hahnenmoor in een dal aan de rand van de Ankumer Höhen. Langs de Hase loop je uiteindelijk naar Herzlake.

Je verlaat het kloosterterrein links langs de kerk en de parkeerplaats, volgt de H ongeveer 1 km door het Börsteler Wald en daarna een smalle weg langs de rand van een veld. Aan de ene kant van het veld ligt schuin links een vernield hunebed; behalve een paar stenen tussen vier grote lindes is niet veel meer te herkennen.

Kort voor de Herzlaker Straße buigt de H naar rechts en verloopt boven de weg, naar een 🚲 picknickplaats ❶ (km 1,6) ernaast. Bij het bord „Landschaftsschutzgebiet“ ga je links over een veldweg richting Hahnenmoor, dat je na 10 minuten bij een afslag naar rechts bereikt. De H voert rechttoe rechtaan door het ontveende veengebied, waar een 🚲 picknickplaats ❷ (km 3,4) en een 🏠 uitkijktoren ❸ (km 4,6) voor afwisseling zorgen.

Veenpluis in het Hahnenmoor

🏠 uitkijktoren ❸ (km 4,6) voor afwisseling zorgen.

↘ 250 m na de uitkijktoren voert rechts een 0,4 km lang gemarkeerd uitstapje naar de voormalige turf fabriek – over het bruggetje en links van de sloot. De vereniging Torfwerk Hahnenmoor biedt hier rondleidingen aan en laat het leven in het veen zien (op afspraak, ☎ 059 62/88-0, www.torfwerk-hahnenmoor.de).

☕ Café in het Torfwerk, ☎ vr-zo 14:00-18:00, ☎ 059 62/87 16 05,
📞 01 52/08 98 15 80

Uitkijktoren in het Hahnenmoor

Hahnenmoor – Van turfwinning tot paradijs voor watervogels

Eeuwenlang werd in het rond 600 ha grote Hahnenmoor turf gewonnen. Op afgebrande veenvlaktes werd boekweit verbouwd, schapen hielden opkomende struiken en heide kort. Tegelijkertijd dienden de dieren als wol-, huid- en vleesleveranciers voor de bewoners. Ook werden bijen gehouden, zo had men verschillende bronnen van inkomsten. Vanaf de 19e eeuw tot 1988 werd de turf in het Hahnenmoor industrieel op grote schaal gewonnen.

Nadat het gebied in 1977 beschermd werd, werd in grote delen van het Hahnenmoor de waterstand verhoogd zodat zich nieuw hoogveen zou kun-

nen ontwikkelen. Veenpluis draagt bij aan het vormen van turf. Waar de hoge waterstand niet voldoende is worden schapen ingezet om de begroeiing laag te houden en de heide te behouden.

 Voor libelles en heikikkers en ook vogels is het gebied een paradijs. Kraanvogels broeden hier en wilde zwanen uit de Finse toendra overwinteren hier regelmatig.

Na het veengebied voert de H door een laan tussen velden naar een kruising en volgt halfrechts de weg „Auf der Högede“ en kort erna achter een Mariabeeld ④ links via de weg „Felsener Höhe“ richting Felser Höhe (1,0 km). Even verderop wandel je langs de bosrand en bereik je na een zijweg naar rechts een kruising met bushalte.

 Bushalte „Felsen/Abzw. An der Högede“ met lijn 941 ma-vr meermaals dagelijks richting Herzlake

Bij de kruising sla je linksaf richting Hase (2,8 km) en Herzlake (5,8 km) en na 10 minuten links langs de „Nördliche Hahnenmoorschloot“, ter ontwatering aangelegd, naar de Hase ⑤, die je via de oeverweg aan de linkerkant naar het eindpunt van de etappe Herzlake volgt.

Nepomukbeeld aan de Hasebrug in Herzlake

Voor het „Gasthaus Alter Hase“ neem je de houten brug over de Hase, aan beide kanten groet de bruggenheilige Nepomuk.

Herzlake

- Touristeninformatie van de gemeente Herzlake, Neuer Markt 4, ☎ 059 62/880,
 www.herzlake.de, 🕒 ma-do 8:30-12:00 en 14:00-16:00, vr 8:30-12:30
- Hotel Flora, Zuckerstr. 43, ☎ 059 62/20 15, ✉ info@hotel-herzlake.de,
 www.hotelflora-herzlake.de, 2PK vanaf € 85, familiair hotel met 15 kamers ten zuiden van de Hase, met sauna en biertuin, 200 m van de H
- B&B** Landhaus Menke, Hasestr. 1, ☎ 059 62/628, ✉ info@landhaus-menke.de,
 www.landhaus-menke.de, 2PK vanaf € 80. Kleine accommodatie met 7 kamers direct aan de Hase en de H
- Gasthaus Alter Hase, Hasestr. 18, ☎ 059 62/877 09 99,
 www.restaurant-alter-hase.de, 🕒 april t/m oktober dagelijks vanaf 10:00, anders woe-vr vanaf 17:00, za vanaf 12:00, zo vanaf 9:00, in de zomer ook langer, uitnodigend terras aan de Hase
- Gaststätte Moormann, Haselünner Straße 5, ☎ 059 62/662,
 www.gaststaetemoormann.com, centraal gelegen „Gasthof“, 🕒 woe en do 18:00-22:00, vr en za 18:00-4:00, zo 11:00-13:00 en 18:00-22:00

- Supermarkten en bakkers 0,2 km westelijk van het centrum
- De buslijnen 935 en 936 rijden ca. om de 20 min. naar Haselünne, bushalte voor de kerk
- Taxi Loddeke, ☎ 059 62/25 55, 🌐 www.taxi-loddeke.de

Herzlake (4.500 inw.) ligt als hoofdplaats van de gelijknamige gemeente aan de Hase tussen twee morenenruggen. Herzlake werd voor het eerst rond 990 in een oorkonde genoemd als „Harealeogo“ en ontwikkelde zich tot een bruggendorp langs de zogenaamde „Vlaamse route“ („Flämische Straße“), een belangrijke handelsroute tussen Vlaanderen en Denemarken. Middelpunt is de „Neue Markt“ met de fontein, die in 1990 ter ere van het 1.000-jarige jubileum van Herzlake onthuld werd: zes waterspuwers symboliseren de zes dorpen in de gemeente Herzlake.

 De in 1894 geopende spoorlijn van de „Meppen-Haselünner Eisenbahn“ werd in 1902 tot Herzlake voltooid en in de zestiger jaren van de 20e eeuw stilgelegd. Het traject wordt nog steeds voor vrachtverkeer gebruikt en als toeristische museumspoorlijn tussen Meppen en Lönigen. Het gerestaureerde stationsgebouw van Herzlake werd als cultureel station heringericht, 🌐 www.eisenbahnfreunde-hasetal.net.

✝ In de 700 jaar oude St.-Nikolauskerk is het doopvont uit de 12e eeuw gemaakt van Bentheimer zandsteen een bezoek waard.

Etappe 8: Herzlake – Haselünne

➡ 12,4 km, ⌚ 3 uur 30 min., ↑ 30 m, ↓ 30 m, ⬆ 15-25 m

0,0 km ⬆ 20 m Herzlake   B&B

8,1 km ⬆ 20 m Comfort Camping Haseufer

12,4 km ⬆ 20 m Haselünne   B&B

Tot Haselünne volg je bijna uitsluitend de Hase, die bekend is voor de succesvolle herintroductie van bevers. In Haselünne bereik je één van de grotere plaatsen langs de Hünenweg, met een attractief centrum en lange traditie van distilleren.

De etappe begint bij de houten brug over de Hase met de beide nepomukbeelden. Vanaf hier voert de H via de rechter (noorderlijke) oever stroomafwaarts.

Bij hoogwater stuurt een bordje ten zuiden van de Hase-brug de H via de iets kortere fietsroute Hase-Ems-Tour over wegen ten zuiden van de Hase naar Haselünne.

Na 2,1 km steek je de in de Hase stromende Südradde ❶ over en wandel je naar de brug over de Hase ❷ (km 5,7) langs een oude rivierarm van de Hase.

Hase tussen Herzlake en Haselünne

Hase – grijze rivier

De Hase ontspringt bij Melle ten zuiden van Osnabrück in het Teutoburger Woud en mondt na 170 km en een hoogteverschil van 152 m bij Meppen in de Ems. Tot het 220 ha grote bekken van de Alfsee als reservebekken in 1972 gebouwd werd, overstromde de Hase regelmatig. In 1992 werden in de oibossen rond de Hase acht bevers uit de Elbe uitgezet, die zich tot rond 130 dieren vermenigvuldigd hebben met meer dan 50 territoria aan de Hase en Ems.

Haar naam dankt de Hase trouwens niet aan de haas, maar aan haar kleur: de naam – vroeger als „Haase“ geschreven – komt waarschijnlijk van het Germaanse *haswa*, wat „grijs“ betekent.

Na oversteken van de Andruper Straße voert de H langs een camping ③ waar je iets kunt eten of drinken (km 8,1).

⚖️ ✕ Comfort Camping Haseufer, ☎ 059 61/13 31, 🌐 www.comfortcamping.de. Voor gasten met tent is er een comfort-plaats en een eenvoudigere natuurcamping, gasten zonder tent kunnen hutten/stacaravans huren. Kamperen voor 2 pers. vanaf € 24, caravan vanaf € 45, 📅 maart t/m oktober

Na de camping nadert de H de Hase weer, om even verderop deze weer rechts te verlaten – via een mooi pad door de Haselünner jeneverbesheide (Wacholderhain) ④, met een oppervlak van 38 ha de grootste jeneverbesheide in Noordwest-Duitsland en sinds 1937 beschermd gebied.

Na het verlaten van de jeneverbesheide kom je langs de 20 ha grote Haselünner See (stadsmeer) ⑤ (km 11,3). De H voert samen met een fietspad onder de B213 door en langs een parkeerplaats van een supermarkt naar de Hase-burg van Haselünne, waar de etappe eindigt. 100 m rechts ligt het centrum.

Haselünne

 Toeristeninformatie van de stad Haselünne, Rathausplatz 1, ☎ 059 61/50 93 20, ✉ touristinfo@haseluenne.de, 🌐 www.haseluenne.de, 🕒 ma-woe 8:30-16:30, do 8:30-17:00, vr 8:30-12:30, za 10:00-12:00, april t/m oktober ook vr 12:30-16:30

  Hotel Haus am See, Am See 2, ☎ 059 61/942 50, 🌐 www.hausamseehaseluenne.de, 2PK vanaf € 100. Hotel direkt aan het water, 0,5 km van de H. 🍽 Horeca in het weekend.

 Burghotel en Hotel am Steintor, Steintorstraße 7, ☎ 059 61/943 30, 🌐 www.burghotel-haseluenne.de, 2PK vanaf ca. € 80, 🐕 € 10. Het 250 m van de route verwijderde hotel in het centrum is over twee gebouwen verdeeld, die via een onderaardse gang met elkaar verbonden zijn.

◆ Hotel zum Wacholderhain, Brandenburger Straße 25, ☎ 059 61/79 15, 🌐 www.hotel-wacholderhain.de, 2PK vanaf € 86. Het hotel ligt ca. 200 m van de Haselünner See, 1 km van het centrum en 500 m van de H.

B&B Pension Rohlmann, Stadtmark 44, ☎ 059 61/45 80, 🌐 www.pension-rohlmann.de, prijzen op aanvraag, ten noorden van Haselünne, ca. 1,5 km ten noorden van het centrum

Berentzen-Hof in Haselünne

- B&B** Ferienhof Dröge, Pollerstr. 19, ☎ 059 61/53 75, 🌐 www.droege-polle.de, hooihotel b&b vanaf € 17, kamperen vanaf € 5. Er zijn ook vakantiehuizen en er worden drankjes en kleine gerechten aangeboden. 1,5 km ten zuiden van Haselünne
- Fujia, Lingener Str. 1, ☎ 059 61/956 66 18, 🕒 dagelijks 17:30-23:00 en za/zo ook 12:00-15:00, chinees restaurant niet ver van de Hase-brug ten zuiden van het centrum
- Talrijke winkels in het centrum, supermarkten iets erbuiten langs de hoofdwegen
- Busstation ten noorden van het centrum met lijn 933 ma-do ieder half uur van/naar Meppen, za elk uur, lijnen 935 en 936 rijden ca. om de 20 min. naar/van Herzlake
- Taxi Thünemann, ☎ 059 61/255, 🌐 www.taxi-thuenemann.de

Haselünne (13.000 inw.) is vooral bekend vanwege de apfelkorn-destilleerderijen. Waar komt de plaatsnaam vandaan? Rond 500 n. Chr. werd in de rivierbedding van de Hase door middel van ronde palen een voorde gemaakt. Deze ronde palen heetten „lunni“. Samen met de benoeming van „grijs“ of ook wel „donker water“ („Hassa“) ontstond zo de plaatsnaam „Haselünne“. In het jaar 1025 kreeg Haselünne markten in 1230 stadrechten. Na zware branden in de stad in de 18e en 19e eeuw volgde de wederopbouw, vooral door de uit Haselünne afkomstige Josef Niehaus, architect van het gemeentehuis.

De bekende Burgmannshöfe zijn voormalige woningen van landsheren in vestingsteden. Van de vroegere 22 Burgmannshöfen van Haselünne zijn slechts enkele bewaard gebleven, vooral in de Ritterstraße: bijvoorbeeld het Hüntelhof (Nr. 5), het Hof von Langen (Nr. 7) of het Hof von Dwingelo (Nr. 9) met een zonnewijzer.

Een lange traditie in Haselünne hebben destilleerderijen, vermoedelijk vanwege de goede waterkwaliteit: al in 1758 werden hier 26 „Fuselbrenner“

genoemd. Rond 80 jaar later waren er geen brouwerijen meer, maar nog 6 destilleerderijen. Tegenwoordig zijn hier met Berentzen-Hof, Heydt en Rosche drie grote sterkedrank-producenten vertegenwoordigd.

⌘ De drie destilleerderijen Rosche, Heydt en Berentzen-Hof kunnen bezocht worden, hoewel zelden of alleen na voorafgaand aanmelden:

1. de „Kornkammer“ van Rosche in de Neustadtstraße 35-38 (www.rosche.de),
2. Heydt in de Neustadtstraße 11 (www.heydt.de) en de
3. Berentzen-Hof in de Ritterstr. 7 (www.berentzen-hof.de),
 rondleidingen april t/m oktober di-za 14:30 voor € 10 p.p.).

⌘ Het openluchtmuseum Haselünne met zijn acht vakwerkhuisen met klinkerweg, dorpsplein en fontein ligt ten zuiden van het centrum aan de hoofdweg naar Lingen. Oude landbouwwerktuigen en een smederij, een bakker en een schoenmaker wekken vergane eeuwen tot leven. Een speciale expositie informeert over de prehistorie van de streek.

◆ Rondleidingen mei t/m september za 15:00, entree € 4

✚ De drieschepige laatgotische St.-Vincentiuskerk ontstond vermoedelijk in de 15e eeuw. De destijds verhoogde en met Bentheimer zandsteen verklede westtoren stamt van een ouder bouwwerk uit de 13e eeuw. Het oudste inrichtingsstuk is het eveneens uit de 13e eeuw stammende romaanse doopvont.

✚ De kloosterkerk is het enige bewaard gebleven gebouw van het in de 17e eeuw opgerichte Klarissen-klooster. Tussen 1960 en 1966 kreeg de kerk nieuwe ramen van Vinzenz Pieper. Daar waar vroeger de andere kloostergebouwen stonden, ligt nu het gymnasium St. Ursula. Aan de Nonnenwall zijn nog resten van de kloostermuren te zien.

🚂 Tussen Meppen en Lönigen/Essen rijdt tussen mei en oktober meestal meerdere keren per maand in het weekend een museumtrein over het oude spoortraject Meppen – Quakenbrück.

◆ www.eisenbahnfreunde-hasetal.net, tarief afhankelijk van afstand € 7 bis € 24

Etappe 9: Haselünne – Meppen

↻ 23,9 km, ⌚ 6 uur, ↑ 95 m, ↓ 100 m, ⬆ 10-25 m

0,0 km	↑ 20 m	Haselünne	🏠 🚗 B&B 🍷 🛒 🚲 🏦 🏠 🏠 🏠 🏠 🏠
7,8 km	↑ 15 m	Beverburcht bij Lahre	B&B 🏠
15,9 km	↑ 15 m	Bokeloh	🍷 🍷 🏠 🚲
23,9 km	↑ 15 m	Meppen	🏠 🚗 🏠 🏠 🍷 🍷 🛒 🚲 🏦 🏠 🏠 🏠 🏠 🏠

Deze etappe verloopt door het Beneden-Hasedal, het rivierdeel tussen Haselünne en Meppen met zijn gerenatureerde riviervlaktes. In de overstromingsgebieden bij de rivier ontwikkelde zich een riviervlakte-ecosysteem met karakteristieke flora en fauna, waar in 1992 met succes de bever geïntroduceerd werd.

De H volgt eerst de Hase en gaat dan naar rechts door een industriegebied en het beboste Hammer Sand ❶ (km 3), buigt voor de Koppelwiesen naar links, voert door open landschap door het gehucht Huden en buigt ten westen van de beverburcht bij Lahre weer naar de Hase ❷ (km 7,9).

B&B Hofcafé An der Biberburg, Am Glockenturm 10, ☎ 059 61/91 84 70,
 www.hofcafe-schulte.de, 2PK vanaf € 75, boerderij met 7 kamers en vakantie-
 huisje, 🕒 café di-zo 14:00-18:00

De H volgt de Hase, die hier gerenatureerd is, waar oude rivierarmen (hoefijzermere) „heropend“ werden zodat de rivier weer kon meanderen. Na het oversteken van de in de Hase stromende Mittelradde ③ (km 10,3) verlaat je via de H de Hase, die je later bij een zandwinning ④ weer bereikt.

 Naar links bereik je langs de Hase stroomafwaarts een camping (📍 1,4 km):

 Hase Natur Camping, familie Rolfes, Groß Dörgen 2, ☎ 059 31/23 19,
 www.hasenaturcamping.de, eenvoudige camping zonder veel extra's, maar rustig
 gelegen en goedkoop, tent vanaf € 2, persoon vanaf € 3,50, 🐾 € 1, 🕒 begin april
 tot eind oktober

De H volgt het hoefijzermere van de Hase naar Bokeloh ⑤ (km 15,9).

Bokeloh

- Altes Gasthaus Giese, Römerstraße 1, ☎ 059 31/66 10, 🕒 mei t/m oktober di-zo
 vanaf 12:00, 300 jaar oud gasthuis met tuinterras onder kastanjes direct aan de Hase
- Backhaus-Café, Hagebittenweg 2, 🕒 ma-za 6:00-12:30, zo 7:00-12:30
- Bushalte „Bokeloh“ 300 m noordwestelijk, met lijn 933 ma-vr bijna elk uur van/naar
 Meppen en Haselünne, za om het uur

Bokeloh, met 1.250 inw. een stadsdeel van Meppen, is bekend vanwege het verblijf van de schilder Otto Pankok in het Emsland, die hier van 1938 tot 1941 onderdook voor de nazi's en aan wie een 2,5 km lange „Maler-Rundweg“ (schilderroute) herinnert, met afbeeldingen van zijn werken ten zuiden van de Hase.

✝ De rond 1.000 jaar oude kerk St. Vitus geldt als oudste religieus bouwwerk in het Emsland. In het middenstuk zijn nog delen van de Middeleeuwse bouws substantie behouden. Het grootste deel werd in de 15e eeuw gotisch verbouwd. De mix van bouwstijlen wordt gecompleteerd door het barokke altaar uit 1735.

⌘ In de „Alte Schule“ naast de kerk vertelt een tentoonstelling over de schoolgeschiedenis en het verblijf van de schilder Otto Pankok.

🚶 alleen voor aangeelde groepen

Je volgt de oeverweg verder en passeert na 1,5 km, vlak na een bocht naar links, het plateau van de **Wittekindsburcht** ⑥ (km 17,4) met een wal eromheen, waar volgens een legende Karel de Grote de Sachsische vorst Widukind overwonnen zou hebben. Als aandenken zou Karel de Grote de van verre zichtbare kerk van Bokeloh hebben laten bouwen.

Na de Wittekindsburcht voert de H stroomafwaarts naar Meppen aan de noordkant van de Hase. Na de spoorbrug in Meppen steek je de Hase links over via de nieuwe voetganger- en fietsbrug en volg je de oeverweg langs de zuidkant, langs de in 1830 aangelegde **Koppelschleuse (sluis)** ⑦ voor de scheepvaart tussen Hase en Ems (km 22,4).

Daarna wandel je langs de „Kulturmeile“ naast de Hase met kunstwerken en het museum, aan de andere kant van de rivier werd vroeger ijzeroer gesmolten in ijzerhutten.

⌘ In een nieuw gebouw van het museum aan de Koppelschleuse documenteert het Stadtmuseum de geschiedenis van de stad en het Emsland en het Emsland Archäologie Museum de cultuurhistorische ontwikkeling van het stenen tijdperk tot aan de middeleeuwen. Daarbij hoort passend bij de H informatie over de graven uit het neolithicum en bronstijd in het Emsland en de werkwijze van archeologen.

◆ www.archaeologie-emsland.de, 🕒 di-za 14:00-18:00, zo 11:00-18:00, entree € 4

☕ Café Koppelschleuse, ☎ 059 31/496 56 77, 🕒 di/woe en za/zo 9:30-19:00, do/vr en ma 12:00-19:00, tegenover het museum met gezellig terras

- Hotel Schmidt, Markt 17, ☎ 059 31/981 00, 🌐 www.hotel-schmidt-moppen.de, 2PK vanaf € 100, familiair 3-sterren-hotel direct aan het marktplein
- ◆ Hotel Pöker, Herzog-Arenberg-Straße 15, ☎ 059 31/49 10, 🌐 www.hotel-poeker.de, 2PK vanaf ca. € 85, 4-sterren-hotel ten noorden van het centrum vlakbij het station, ca. 0,6 km van de H
- ◆ Parkhotel, Lilienstraße, ☎ 059 31/979 00, 🌐 www.parkhotel-moppen.de, 2PK vanaf € 85, 3-sterren-hotel met dakterras en wellness. Ligt wat buiten de stad, ten noorden van het centrum bij het openluchttheater („Freilichtbühne“) en aan de bosrand, 0,3 km van de H (etappe 10)
- ◆ Hotel von Euch, Kuhstraße 21-25, ☎ 059 31/495 01 00, 🌐 www.hotelvoneuch.de, 2PK vanaf ca. € 80, 4-sterren-hotel met wellness naast de Vituskerk, 200 m van de H
- B&B** Ferienhof Brüning, Landwehr 64, ☎ 059 31/134 89, 🌐 www.bauernhof-bruening.com, 2PK vanaf ca. € 50, manege, ca. 1,5 km van het centrum en H
- Jugendherberg Meppen, Helter Damm 1, ☎ 059 31/883 87 80, 🌐 www.jugendherberge.de > Meppen. B&B vanaf € 30,50 in meerpersoonskamer, meerprijs voor 2-PK € 5 en voor 1-PK € 10 p.p., in totaal 144 Betten in 37 1- tot 4-bedden-kamers, aan de Koppelschleuse bij het Kunstzentrum en het Archäologische Museum des Emslandes
- Knaus Campingplatz Meppen, An der Bleiche 1 a, ☎ 059 31/881 18 48, 🌐 www.knauscamp.de/moppen, centraal gelegen grote camping met meer dan 200 plaatsen (ook voor kleinere tenten) direct aan de Ems, 200 m van het centrum en de H verwijderd, tent € 8, persoon € 10,30, 📅 begin maart tot november
- veel horeca vooral rondom het marktplein. Het oudste café in Meppen, Burn Schenke up'n Bult in de Kuhstraße 9, biedt naast „Biergarten“ ook koffiespecialiteiten, 📅 dagelijks vanaf 10:00.
- Supermarkten en bakkers in het centrum en erbuiten, ook langs de H richting Haselünne en Twist
- Meppen is een verkeersknooppunt, vanwaar je veel van de plaatsen langs de H kunt bereiken, 🌐 www.levelink.de, centrale haltes bij het station en de Windthorstplatz in het centrum.
- ◆ Versen met lijn 919 richting Haren ma-za elk uur
- ◆ Rühlerfeld-Siedlung met lijn 929 richting Twist ma-vr elk uur
- ◆ Emmen (NL) met lijn 922 op werkdagen drie keer per dag
- ◆ Haselünne met lijn 933 ma-vr elk half uur, za elk uur, verzorgd door Kalmer, 🌐 www.kalmer-reisen.de

Taxi Hunfeld, ☎ 059 31/70 00, 🌐 www.taxi-meppen.de

Van het station Meppen, 1 km van het centrum, zijn er elk uur treinen richting Emden via Papenburg en richting zuiden naar Münster.

Meppen ligt aan de monding van de Hase in de Ems en daar komt ook de naam vandaan. Het oude Duitse woord „Meppe“ betekent mond of monding. De ambtenaren- en overheidstad is de hoofdplaats van de in 1977 ingerichte Landkreis Emsland.

Meppen – begin als missiecel

Meppen ontstond vermoedelijk rond 780 door oprichting van een missiecel door Karel de Grote. Zijn zoon, Lodewijk de Vrome, schonk deze missiecel 50 jaar later aan het klooster Corvey. Rond 945 kreeg Meppen van Otto I. munt-, markt- en tolrecht, maar pas tegen 1360 de stadsrechten van bisschop Adolf van Münster. De vestingswal die voor de Dertigjarige Oorlog gebouwd was en tot aan 1660 uitgebreid werd, werd in 1762 gesloopt en is tegenwoordig nog te herkennen aan de groene rand met promenade rondom de binnenstad, waarover de H deels verloopt. De buitenste wal bleef als bescherming tegen hoogwater behouden. In de 18e eeuw ontwikkelden zich handel en handwerk sterk, vooral zeepmanufacturen en verbouwen, verwerking en export van cichorei als namaakkoffie.

In de 19e eeuw leefden de beide bekendste personen van de stad: Ludwig Windthorst en Wilhelm Anton Riedemann. **Ludwig Windthorst** (1812-1891) was als leider van de Centruumpartij en parlements lid in het Duitse parlement („Reichstag“, 1871-1891) de waarschijnlijk scherpste tegenstander van Rijkskanselier Bismarck. De in Meppen geboren **Wilhelm Anton Riedemann** (1832-1920), de zogenaamde „petroleumkoning“, geldt als uitvinder van de moderne tankschepen en mede-oprichter van de Duits-Amerikaanse Petroleum AG, tegenwoordig Esso.

⌘ Het in 1408 gebouwde raadhuis rust op een fundament van natuurstenen en domineert met zijn renaissancegevel en erker uit de 17e eeuw het marktplein. De traptoren aan de zijkant werd in 1611 eraan gebouwd en in 1909 vernieuwd.

Raadhuis Meppen

✚ Schuin achter het raadhuis staat de barokke Gymnasiaalkerk van de Jezuïetenklooster van 1729 met haar prachtige inrichting, waaronder zijaltaren van de Westfaalse bouwmeester Johann Conrad Schlaun, die bekend werd door de bouw van de barokke kastelen Clemenswerth in Sögel en Augustusburg bij Brühl. Het stucplafond is van Josef Geitner uit Tirol. De Gymnasiaalkerk werd aan de oude residentie vastgebouwd, tegenwoordig deel van het Windthorstgymnasium.

✚ De proosdijkerk St. Vitus aan het Domhof werd in 1462 in gotische stijl op de fundamenten van de vroegere doopkerk van Karel de Grote gebouwd. Het opvallende westportaal met drie deuren ontstond rond 1870. Het nieuwgotische vleugelaltaar en het maria-altaar binnen was een schenking van de oliemagnaat Wilhelm Anton Riedemann.

🚆 Museumspoorlijn 🗺️ Haselünne

Etappe 10: Meppen – afslag Rühlerfeld / Twist

⌚ 17,5 km, ⌚ 5 uur 30 min., ↑ 45 m, ↓ 40 m, ⬆️ 10-20 m

0,0 km	↑ 15 m	Meppen
		
9,0 km	↑ 15 m	Versen
17,5 km	↑ 20 m	Afslag Rühlerfeld in het Fullener Wald (⌚ 4,4 km, B&B (naar Twist

Vandaag wandel je door kleine bossen, velden en veen. Eerst loop je langs de Ems, dan op een kleine weg via Versen naar het bos Fullener Wald. Van hier naar Twist wandel je door een veenlandschap waar nog steeds turf gewonnen wordt, maar ook zijn al grote stukken te zien die gerenatureerd zijn.

De H verlaat Meppen richting noorden via de Schullendamm over de Emsbrug en voert daarna rechts over de linker Emsoeverweg. Nadat je onder de hoofdweg B70 ❶ doorgedaan bent biedt links de Aldi (⌚ 100 m) de laatste proviantmogelijkheid in Meppen. Na 1 km buigt de H scherp naar links (km 2,1) en voert in het bos Esterfelder Forst, rechts langs het openluchttheater ❷.

In het openluchttheater van Meppen met boscoullisse en 1.650 plaatsen worden sinds 1951 culturele evenementen gehouden, die tot nu toe door meer dan 1 miljoen toeschouwers bezocht werd,

www.freilichtbuehne-moppen.de.

☺️👉 Iets meer uitzicht biedt alternatief rechtdoor de oeverweg langs de Ems (⌚ 2 km korter). Na 0,8 km volg je het fietspad naar links. Beide wegen komen later bij het Ems-hoefijzermeer ❸ weer samen.

De H komt even voordat het bos ophoudt bij een hoefijzermeer van de Ems (oude rivierarm zonder verbinding) ❹ (km 5,9) en buigt dan naar links naar nog een hoefijzermeer, waar aan de linker oever een uitnodigend

pad naar de Versener stuw met picknickplaats voert **4** (km 8,2). Van de Versener stuw volgt de H het fietspad en de kleine weg naar Versen **5** (km 9).

Versen

Mongolisch restaurant Schomaker, Zum Paradies 6,

 www.mongolisches-restaurant-meppen.de, di-zo 17:30-21:30, zo ook 12:00-14:30, in het centrum, direkt aan de H

Dorpswinkel Nah & Gut Uhlen, Zum Paradies 2, dagelijks 9:00-17:00

Bushalte „Versen-Frankfurter Straße“ iets ten noorden van het centrum, met lijn 919, ma-za elk uur richting Meppen en Haren

Versen is met zijn 1.800 inw. een stadsdeel van Meppen. Het dorp werd bekend door de vondst van de „Rote Franz“, een ongeveer 1.700 jaar oud mannelijk veenlijk, wiens haren door het veenwater roodbruin verkleurd waren. Nieuwer onderzoek toonde de doodsoorzaak aan: de „Rote Franz“, een bereden krijger, stierf door een keelwond.

In Versen steek je de hoofdstraat over en volg je de Overbergstraße rechtdoor. Na eerst links- en dan rechtsaf gegaan te zijn verlaat de H Versen richting westen en westwaarts en kruist kort na een industriegebied en een afslag naar rechts bij fietsknooppunt 53 ⑥ de snelweg A31, ook „Ostfriesenspieß“ (Oost-Friezen-spies) genoemd, omdat na voltooiing van de A31 in 2004 Oost-Friesland vanuit het Roergebied veel sneller te bereiken is.

Na oversteken van de snelweg volgt de H de weg westelijk richting Schöninghsdorf, genoemd naar de voormalige marine-officier Eduard Schöningh (1825-1900). Na ca. 500 m neem je links de veldweg met bomen aan weerskanten en bereik je het bos „Fullener Wald“, dat is ontstaan door 1,3 miljoen bomen tussen 1980 en 1995 op de voormalig diep geploegde veengrond aan te planten. Bij een slagboom bij noodpunt EL-32 met informatiebord ⑦ nodigen \mathbb{A} tafel en bank uit voor een pauze (km 17,1). Na 5 minuten markeert de volgende picknickplaats het officiële einde van deze etappe, dat echter nog een goed uur te voet van de eerstvolgende overnachtingsmogelijkheid verwijderd is.

Informatiebord aan de afslag naar Rühlerfeld

↪ Variant naar Rühlerfeld (↻ 4,4 km) en aansluiting naar Twist

De met blauw-witte Hünenweg-bordjes gemarkeerde variant naar Rühlerfeld voert in principe richting zuiden door het Fullener Wald; eerst recht door, dan met een aantal bochten. Bij zijwegen in het bus houd je links aan (KP22, KP29) en aan het eind van de heide rechts (KP53). Na 400 m buigt de weg naar links. In Rühlerfeld volg je 300 m na de eerste huizen de Ahornstraße rechtsaf, dan de Hermann-Lemper-Straße naar rechts en uiteindelijk de Jahnstraße naar links naar het centrum met de „Dörpwinkel“ en de bushalte.

Rühlerfeld

B&B

B&B Twist, Alte Rathausstraße 1, 📞 +31 (0)65/043 07 74, 2PK vanaf € 60, in typisch woonhuis, 300 m ten oosten van de bushalte

✂ Rühlerfeld biedt helaas geen horeca behalve een klein café in de Dörpwinkel. De soms nog genoemde Heidekrug bij de oprit naar de snelweg is helaas gesloten.

 Dörpwinkel, Jahnstraße 1, 📞 059 36/924 99 99, 🕒 ma-za 5:30-12:30, ma-vr ook 14:00-18:00, zo 8:00-10:30

 Bushalte „Rühlerfeld-Siedlung“ met lijn 929 ma-vr elk uur, za om het uur richting Meppen en Twist

 Taxi Eising in Alt-Rühlerwist, 📞 059 36/444

Rühlerfeld is deel van de gemeente Twist, dat in 1780 als veenkolonie opgericht werd. De naam zou naar een onenigheid (Nederlands en Nederduits „Twist“) tussen het prinsbisdom Münster en Nederland over de veengebieden bij Twist verwijzen.

 Het per lijnbus te bereiken Twist (bushalte „Bült-Marktplatz“) biedt meer infrastructuur.

Twist

 ✂

 ✂ Hotel Drei Linden, Am Marktplatz 1, 📞 059 36/923 39 90,

🌐 www.hotel-drei-linden.com, 2PK vanaf € 79, hotel in centrum met zonterras en Gasthof Up'n Bült

◆ Gasthof Backers, Kirchstraße 25, 📞 059 36/90 47 70, 🌐 www.gasthof-backers.de, 3-sterren-Gasthof met 5 2PK, 2PK vanaf € 113, netjes verzorgd, goede keuken, tuin-terras, 🍽, 🕒 keuken wo-zo vanaf 17:00, zo ook 11:30-14:30

 Supermarkt en bakker in het dorpsdeel Bült, supermarkten Aldi en Lidl met bakkers in het industriegebied Rühlertwist (bushalte „Twist-Kanalbrücke“ van lijn 929) vlakbij het aardolie-aardgas-museum (Erdöl-Erdgas-Museum)

 Taxi Eising in Alt-Rühlerwist, ☎ 059 36/444

 In het aardolie-aardgas-museum (Erdöl-Erdgas-Museum Twist) in de Flensbergstraße 13 worden in een nieuw gebouw het ontstaan van aardolie en het zoeken, boren en winnen gedocumenteerd. Aan de vijver achter het museum staat materieel dat voor het winnen van aardolie en aardgas gebruikt werd en wordt.

◆ www.erdoel-erdgas-museum-twist.de, di-zo 14:00-18:00, entree € 5

Etappe 11: Afslag Rühlerfeld / Twist – afslag Weiteveen

➡ 17,6 km, ⌚ 4 uur 30 min., ↑ 15 m, ↓ 20 m, ⬆ 15-20 m

0,0 km	↑ 20 m	Afslag Rühlerfeld in het Fullener Wald (➡ 4,4 km, B&B (van hier naar Twist
6,5 km	↑ 15 m	Südstraße (➡ 2,4 km,
11,0 km	↑ 15 m	Schuilhut aan de Duits-Nederlandse grens
17,6 km	↑ 15 m	Afslag Veenloopcentrum/Weiteveen (➡ 1 km, B&B

Na het Fullener Wald bij Rühlerfeld wandel je door wijdse veenlandschappen, waar aan Duitse zijde nog turf gewonnen wordt. Hiervan getuigen nog oude rails en wagons van de smalspoorlijnen voor turftransport. Vanaf de Nederlandse grens loop je door het natuurparadijs Bargerveen, waar al langer geleden na het stoppen van het ontvenen de oorspronkelijke toestand van het hoogveen hersteld werd. Het eindpunt is de oude veenarbeidersnederzetting Weiteveen, tegenwoordig uitgangspunt voor fascinerende veenrondleidingen.

 Wie deze etappe totaan het noorden van het Bargerveen verlengt (B&B Zonnedauw, etappe 12), is 24,4 km onderweg, maar kan dan ook in één stuk door naar Emmen doorwandelen (totaal 27 km) en spaart daarvoor een etappe.

↪ Variant uit Rühlerfeld (↻ 4,4 km) of Twist (↻ 10 km korter)

Van Rühlerfeld ga je over dezelfde gemarkeerde route terug naar het begin van deze etappe in het Fullener Wald als gekomen op de variant in etappe 10.

Als je in Twist slaapt, is het zinnvoller en veel korter van hier direkt naar het midden van deze etappe te lopen (↻ beide ca. 10 km korter als begin via Rühlerfeld, maar iets saaiër).

- ▷ Van Twist-Siedlung ga je met de taxi of te voet langs de Südstraße met vrij weinig verkeer richting noorden (↻ 2,4 vanaf de Aldi), die de H bij km 6,5 kruist.
- ▷ Van Twist-Bült naar de afslag naar links van de H bij km 11,2 (↻ 5,2 km): je neemt de weg „Schwarzer Weg“ noordoostelijk richting Twist-Siedlung, na 10 minuten lopen neem je links de weg Schaftrift, aan de hoofdweg rechtdoor door velden en later windmolens, aan het eind naar het westen en na 0,4 km bij de uitkijktoren rechts over de brede grensweg met betonnen fietspad, 1,5 km naar de H.

In het Fullener Wald volg je in het begin het „Lehrpfad“ (leerpad) Fullener Waldweg naar het westen, langs informatie over boomsoorten en een verspringbak. Hier leer je dat de haas helemaal niet zo ver springt – maar 2 m, en daarmee minder ver dan de boswachter (3 m) of het ree (5 m).

Na een bocht naar rechts en dan naar links (KP50) ❶ verlaat de H het bos en voert richting zuiden langs velden en bos en later over een bredere, zandige weg – vroeger lagen hier de rails van de in de 19e eeuw voor de turfwinning aangelegde smalspoorlijn.

Informatie over turfwinning

Ten westen van Meppen wordt sinds de 19e eeuw grootschalig turf gewonnen. De bovenste laag, de witte turf, werd en wordt als tuinaarde gebruikt, de onderste laag (zwarte turf) vroeger als brandmateriaal. Tegenwoordig worden rond 85 % van de in Duitsland gewonnen witte turf voor tuinaarde gebruikt en daarvoor worden natuurlijke veengebieden vernietigd, de meeste in Nedersachsen. Bovendien komt bij ontvening een groot deel van het in het veen opgeslagen koolstof als CO₂ vrij. Daarom zou iedereen bij zichzelf te rade moeten gaan, of turfhoudende tuinaarde echt nodig is in de tuin, vooral ook omdat de positieve eigenschappen maar vrij kortstondig zijn. Alternatieven voor turfhoudende potgrond zijn gelukkig tegenwoordig bijna overal te koop.

Na 1,8 km buigt de H voor een groene jachthoogzit ❷ en bij grote ontveende velden rechtsaf. De volgende passage die ruim een half uur richting westen gaat is vanwege het rechte wegverloop en de rust best meditatief. Als enige afwisseling loop je om een oliewinningslocatie heen.

Aardolie- en aardgaswinning bij Twist

Sinds de 40er jaren van vorige eeuw werd in het Rühlermoor bij Twist naar aardolie en -gas geboord. Het rond 28 km² grote aardolieveld gold vroeger als één van de grootste Duitse aardoliegebieden, nu heeft het zijn hoogtepunt al achter zich. Herkenbaar zijn nog de karakteristieke oliepompen, de zogenaamde jaknikkers, genoemd naar de ja-knikkende beweging die ze bij het pompen maken. In Nederland zijn deze jaknikkers nauwelijks meer in gebruik.

0,5 km na de oliewinningslocatie voert de H links over een houten vlonder naar beneden (km 5,7) en samen met een veenbelevingspad over het in het voorjaar met wollegras bedekte veengebied. 150 m na een uitkijktoren ❸ bereik je de bredere weg en steek je de Südstraße (km 6,5) over. 100 m voor de noordelijkste windmolen van het in 2004 opgerichte burgerwindpark Twist volg je rechts de H richting noorden en vanaf een wagon van de smalspoorlijn met ♁ picknickplaats ❹ (KP 63; km 8,1) rechtdoor over het pad tussen veld en sloot, voordat na een bocht naar links aan de rechterkant de omvang van de turfwinning aan de Duitse kant nog eens duidelijk wordt. Na een half uur verandert het beeld. Na een brug steek je de grens over en neem je de brede grensweg met betonnen fietspad naar links. Rechts liggen grote, gerenatureerde veengebieden. Vanaf hier verandert de markering („Hünenweg-Hondsrugpad“).

Granieten blok in het Bargerveen

Na 10 minuten buigt de H, even na een links lager liggende schuilhut ❺, bij KP50 naar rechts (km 11,2) en voert schilderachtig over een damweg tussen vernatte veenlandschappen richting westen.

Bij een kruising (KP84, km 13,5) markeert een granieten blok ❻ van de Duitse kunstenaar Ulrich Rückriem het einde van de in 1992 gestopte ontvenning. Het kunstwerk is opgedeeld in meerdere vakken, zoals het veen bij de turfwinning.

Natureldorado Bourtanger Moor-Bargerveen

Het in 2006 opgerichte Internationale Natuurpark Bourtanger Moor-Bargerveen strekt zich uit over een 140 km² groot gebied aan beide kanten van de Duits-Nederlandse grens. Dit bedekt nu het zuidelijke deel van het eens in totaal 3.000 km² grote Bourtangermoeras (Duits: Bourtanger Moor), vroeger het grootste samenhangende hoogveengebied in Europa.

De Nederlandse kern van het Internationale Natuurpark is het **Bargerveen**. In dit voornamelijk uit hoogveen bestaande gebied werd de turfwinning tussen 1968 en 1992 geleidelijk gestopt. Het Meerstalblok werd zelfs nooit ontveend en bestaat dus nog uit intact hoogveen. Voor het renatureren, in dit geval

Bargerveen

opnieuw vernatten, werden rond 50 km dijken en sloten aangelegd en daarnaast rond 30 km wandelpaden. Zo kreeg dit natuurgebied zijn oorspronkelijke karakter terug, met typische veenplanten zoals zonedauw of veenpluis. Onmisbaar voor de veenvorming zijn de veenmossen, waarvan 15 soorten in het Bargerveen voorko-

men. De verschillende attracties en startpunten worden „veenpoorten“ genoemd.

www.naturpark-moor.eu

De H voert verder naar links in zuidelijke richting door het gerenatureerde veen, langs een picknickplaats, voordat na een lus aan het oostelijke eind van Weiteveen een heuvel met banken ⑦ bereikt wordt (km 16,6).

Ⓐ Heuvel Peelzicht, uitkijkpunt met twee banken

Uiteindelijk draait de H weer naar rechts het veen in. Bij de volgende kruising is het officiële eindpunt van de etappe bereikt.

Uitstapje naar Weiteveen (↻ 1 km)

Naar links loop je in een paar honderd meter naar het moderne panorama-restaurant Wollegras, links ernaast ligt de reusachtige schaapskooi, die in

2018 door koning Willem-Alexander als grootste schapenstal van Nederland geopend werd. Hij biedt plaats aan rond 1.000 dieren. Van de parkeerplaats bij de schaapskooi volg je het voetpad naar het zuiden richting Veenloopcentrum, één van de zogenaamde veenpoorten. Even voor deze accommodatie vind je informatieborden. Links voert de weg naar het centrum.

Weiteveen

B&B ✂️ 🛒 🚌

- B&B** Veenloopcentrum Weiteveen, Zusterweg 17, ☎ 05 24/54 14 58, www.veenloopcentrum.nl, accommodatie met 4 stijlvolle kamers in een voormalig parochiehuus, 2PK € 72
- ✂️ Wollegras, Ambachtsweg 5, ☎ 05 24/22 28 15, www.restaurantwollegras.nl, 🕒 woe 12:00-18:00, do-zo 12:00-20:00, modern restaurant met veel glas aan de rand van het Bargerveen, 100 m van de H

Panorama-restaurant Wollegras bij Weiteveen

- ✂ Snackbar Joni, Veltmanlaan 1, ☎ 05 24/54 14 04, 🕒 woe-vr vanaf 16:00, za/zo vanaf 11:30
- 🛒 Supermarkt Coop in het centrum
- 🚌 Bushalte „De Singel“ ten zuiden van het Veenloopcentrum, met lijn 94 ma-za elk uur richting Coevorden en Emmen via Klazienaveen

Etappe 12: Afslag Weiteveen – afslag Klazienaveen

📏 15 km, ⌚ 3 uur 30 min., ↑ 20 m, ↓ 25 m, ⬆ 15-20 m

0,0 km	↑ 15 m	Afslag Veenloopcentrum/Weiteveen (📏 1 km, B&B ✂ 🛒 🚌)
6,4 km	↑ 15 m	Uitstapje naar Zwartemeer (📏 0,4 km, B&B ⚠ 🚰 🚰)
9,0 km	↑ 15 m	Bushalte „Eemslandweg“ 🚌
9,6 km	↑ 15 m	Sportlandgoed Zwartemeer ⚠ 🚰 ✂
15,0 km	↑ 20 m	Afslag Klazienaveen
(📏 2 km, B&B ✂ 🛒 🚰 🚰 🏠 🏠 🏠 🏠 🚰 🚌 🚗)

Puur natuur genieten belooft tenminste het eerste deel van deze etappe, waar je door de vernatte veengebieden van het Bargerveen loopt. Na het veen kom je door een gebied met kenmerkende landschappen voor Nederland en de regio: wijdse weilanden en velden, kassen en veel water – sloten

Startpunt in Weiteveen

en kanalen, een klein meertje en de beek Runde. Eindpunt is de voormalige veenkolonie Klazienaveen.

De H slingert over afwisselende paden van de schaapskooi door het vernatte Bargerveen, langs een 🏠 🚰 uitkijkheuvel met bank ① (km 2,4) en verder langs gebieden met opgestuwd

water, die ervoor zorgen dat hier weer hoogveen kan groeien. Bij de noordelijke parkeerplaats bereik je een picknickplaats met grote tafels en banken (KP01, km 5,3).

  Rechts en meteen erna links kun je een uitstapje maken naar een uitkijkpunt (2 x 0,3 km).

Na de parkeerplaats draait de H naar rechts over een grasweg boven het fietspad en na een vogelkijkplaats en vlak voor Zwartemeer bij KP98 naar links.

Uitstapje naar Zwartemeer (0,4 km)

Als je de weg rechtdoor volgt, bereik je na 0,4 km het dorp Zwartemeer met accommodatie en horeca.

Zwartemeer

B&B

B&B Zonnedauw, Kamerlingswijk OZ 78, 06 31 37 83 32, www.bbzonnedauw.nl, 2PK vanaf 80 €, mooi en rustig gelegen privé-accommodatie met 3 kamers aan de rand van het veen, 0,4 km van de H

 SVR-Camping Veenweide, fam. Rocks, Kamerlingswijk WZ 123, 05 91/31 22 06, 06 10 31 84 88, bhrocks@home.nl, www.campingveenweide.nl, vanaf ca. € 16 voor 2 pers, kleine, rustige camping direkt aan het Bargerveen, 0,3 km van de H

☛ Theetuin d'Aole Pastorie, Kamerlingswijk WZ 136, 📞 06 81 58 84 41,
 🌐 www.theetuindaolepastorie.nl, 📅 april t/m september do/vr 10:30-17:30 en za/zo
 10:00-18:00, juli en augustus ook di/woe 10:30-17:30, café met zelfgemaakte lekker-
 nijen

Van de oude boekweitboeren- en schapenhoudersnederzetting Zwarte-
 meer zijn slechts enkele huizen rondom de 🏛️ 🏛️ katholieke Sint Antonius-
 kerk van 1921 behouden.

Combinatie schuilhut en uitkijkpunt in de noordelijke bufferzone van het Bargerveen

Eerst over het fietspad en vanaf de nieuwe 🏠 schuilhut links afslaand slingert de H door de noordelijke bufferzone van het Bargerveen, waar aan het eind het uitkijkpunt met nog een 🏠 📶 schuilhut 📍 (km 7,3) een laatste wijde blik over het veen biedt.

De H neemt afscheid van het veen en voert noordwaarts langs de beek Runde, die eerst gekanaliseerd is en later meanderend stroomt. Na oversteken van de Eemslandweg met een bushalte (KP40, km 9) steek je het kanaal Verlengde Hoogeveense Vaart over.

 Bushalte „Eemslandweg“ met lijn 93 ma-za elk uur naar Klazienaveen/Emmen

Na oversteken van het kanaal volgt de H het fietspad langs de Runde, rechts langs het Sportlandgoed Zwartemeer ④ (km 9,5).

   Sportlandgoed Zwartemeer, Verlengde van Echtenskanaal NZ 2, ☎ 05 91/31 46 54, 🌐 www.sportlandgoed.nl, groot (golf-)sportcomplex met accommodatie in 4-pers.-blokhut vanaf € 65 plus extra's (min. € 15) of in de tent vanaf € 20 voor 2 pers., restaurant met breed aanbod, 📅 april tot eind oktober

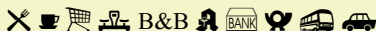
0,8 km na de onderdoorgang onder de snelweg buigt de H samen met het kleine fietspad naar rechts, links boven de Runde. Bij de volgende brug (KP43) verlaat je links het fietspad en volg je de H rechts langs de oever van het meertje. Dit waterreservoir voor de vele kassen in de omgeving is ook toegankelijk voor recreatie zoals surfen en zwemmen. Bij een bank wandel je links over een leuk paadje door een bosje en daarna richting westen langs de weg De Kring tussen kassen.

Met het voetgangerspontje ⑤ (km 14,4) moet je op eigen kracht het Scholtenskanaal oversteken, voordat de H even verderop links het bos in voert (KP01) en net voor Klazienaveen het eindpunt van de etappe bij KP36 bereikt.

Uitstapje naar Klazienaveen (↻ 0,4 km)

Voor een variant naar Klazienaveen met veel winkels en horeca volg je rechtdoor de weg richting KP37, even links, dan rechts onder de snelweg door en bereik je na 10 minuten lopen langs de actieve kool-fabriek (zie hieronder) aan de Verlengde Hoogeveense Vaart het centrum.

Klazienaveen

 Accommodatie: is er niet. Een alternatief is met de bus naar/van Emmen te reizen

B&B privé-overnachtings van Vriendenopdefiets mogelijk, informatie voor boeken
Reisinformatie van A tot Z, accommodatie

  grote keus aan horeca in het centrum, bijv. De Kombuys, Langestraat 506,

☎ 05 91/57 29 78 23, 🌐 www.dekombuys.nl,

📅 di-za 10:00-10:00, zo 14:00-20:00

  Supermarkten en veel andere winkels in het centrum

- lijnbus 93 en 94 ma-za elk half uur naar Emmen vanaf bushalte „Dordsebrug“ in het centrum
- Blue Cab Emmen, ☎ 05 91/62 32 35, 🌐 www.bluecab.nl

De veenkolonie Klazienaveen met haar 11.000 inw. behoort tot de gemeente Emmen en ligt direkt aan de Verlengde Hoogeveense Vaart. Klazienaveen is vooral bekend vanwege de productie van koolstofproducten met als grondstof turf – vanaf 1919 door de firma Purit, die na enkele jaren door Norit overgenomen werd, dat tegenwoordig deel is van de Amerikaanse Cabot-groep.

In de Tweede Wereldoorlog werd de fabriek door Engelse bommen met de grond gelijk gemaakt, omdat de Duitsers hier munitie hadden opgeslagen. Tegenwoordig produceert Norit actieve kool oftewel hun bekendste producten: Norit-tabletten uit actieve kool tegen diarree en filters. In de laatste jaren heeft het bedrijf zich op de productie van het industriële tussenproduct poederkool gespecialiseerd en was in dit segment in de 70er jaren van vorige eeuw wereldmarktleider.

Etappe 13: Klazienaveen – Emmen

↻ 18,5 km, ⌚ 4 uur 30 min., ↑ 40 m, ↓ 35 m, ⚡ 10-40 m

- 0,0 km ⚡ 20 m Afslag Klazienaveen
 (↻ 2 km, B&B ✂ 🛒 🏠 🚰 🏠 🏠 🚰 🚰 🚰 🚰 🚰)
- 2,8 km ⚡ 20 m KP91 met afslag naar Nieuw Dordrecht (↻ 1,5 km, 🏠 🛒 🚰)
- 12,9 km ⚡ 20 m Emmerschans 🚰
- 18,5 km ⚡ 25 m Emmen 🏠 🚰 B&B 🏠 ✂ 🛒 🏠 🚰 🚰 🏠 🏠 🚰 🚰 🚰 🚰 🚰 🚰

De H voert eerst door het Oosterbos, een jong bos wat in een veengebied aangeplant is. Je steekt het nieuw aangelegde Koning Willem-Alexanderkanaal over en wandelt zigzaggend door een bos- en waterrijk landschap, waar deels het veen gerenatureerd wordt. Langs een schans en een hunebed in goede staat volg je uiteindelijk een bosweg naar Emmen aan de zuidelijke uitloper van de Hondsrug.

De H voert vanaf KP36 ten noorden van Klazienaveen door bos, komt uit op een fietspad en volgt deze naar het 6 km lange **Koning Willem-Alexanderkanaal**, dat vóór de ingebruikname in 2013 eerst simpelweg Veenkanaal genoemd zou worden. Het € 35 miljoen dure kanaal voor recreatieve vaart werd daarmee koninklijk opgewaardeerd.

Koppelsluis in het Koning Willem-Alexanderkanaal

Bij de **Koppelsluis ❶** (km 1) met ⚡ pauzeplek steek je het kanaal over. De H passeert een nat biotoop en enkele bij de bouw van het kanaal uit tot 7 m diepte opgegraven zwerfkeien en wendt zich dan met bochten naar het noorden door een hoogveengebied en daar bij KP91 **❷** (km 2,8) naar rechts.

Uitstapje naar Nieuw Dordrecht (⇌ 1,5 km)

Voor een uitstapje naar Nieuw Dordrecht volg je bij KP91 de wandelnetwerk-wegwijzer naar links.

Nieuw Dordrecht

Het Heerenhof, Herenstreek 130, ☎ 05 91/76 40 42, 🌐 www.hetheerenhof.nl, wandelaars met kleine tent vanaf € 13 p.p. Er zijn ook vakantiehuysjes, maar hiervoor geldt minimaal verblijf 3 nachten. 0,7 km van de H

Coop in centrum

lijnbus 93 en 94 ma-za elk half uur naar Emmen vanaf bushalte „Klazienaveensestr. 6“

Na het oversteken van een fietspad loop je door het voornamelijk beboste veengebied **Oosterbos**. Dit bosgebied werd in de 70er jaren van de 20e eeuw grotendeels op nog niet ontveende hoogveengrond aangelegd, wat aan de vaak zachte paden te herkennen is. Op sommige plekken wordt door vernatting geprobeerd de oorspronkelijke toestand weer te her-

stellen. De H steekt na een parkeerplaats een weg over en buigt voor een waterpeilmeter ③ naar links. Na een paar zigzaggen, langs KP52 en KP90, een wegkruising, KP05, KP06 en uiteindelijk een groot vernat gebied, verlaat de H het Oosterbos bij KP01 ④ (km 10,2). Het volgende stuk is minder afwisselend: over een fietspad eerst richting noorden, dan naar het westen.

Waar de H een bocht naar rechts maakt is links een heuvel te zien, een 23 m hoge voormalige vuilnisbelt, die als recreatieheuvel voor fietsers en wandelaars ingericht is.

Uitstapje/variant over de vuilnisberg **(→ heen en terug 1 km of als variant 0,2 km korter)**

Voor een uitstapje ga je in de bocht naar rechts rechtdoor, na 100 m links en bij op het fietspad links. Na 150 m bereik je de trap die met rond 170 treden naar de uitzichtrijke top van de vuilnisberg voert. Terug ga je over dezelfde weg of half rechts naar beneden over het voetpad, dat aan het eind van de afdaling ten zuiden van de Emmerschans weer op de H uitkomt.

 Voorzichtig met de welig tierende reuzenberenklauw, deze kan bij aanraking tot verbrandingen leiden omdat het sap fototoxische stoffen bevat!

0,3 km na de bocht naar rechts bij de vuilnisberg duikt de H links het bos in en bereikt na een bocht naar links de **Emmerschans** ⑤ (km 12,9), die rond 1961 gereconstrueerd is naar het voorbeeld uit de tijd rond 1800. Deze schans was één van de vele verdedigingswerken aan de rand van het veen langs strategisch belangrijke doorgaande wegen.

Daarna steekt de H de vierbaanse Rondweg (N391) over en bereikt na een met water gevuld zandgat de eerste woongebieden van Emmen, waarvan je dankzij de fantasievolle routevoering door veel groen weinig ziet, tot de H door het in de 19e eeuw op hoge zandgrond aangelegde bosgebied **Emmerdennen** en bij een idyllische vijver over een houten brug voert ⑥ (km 15,6). Even verderop slingert de H rechts langs de 26,5 m hoge Haantjeduin, de hoogste top van de Hondsrug. Na oversteken van de Boermarkeweg en een parkeerplaats passeert de H het eerste Nederlandse hunebed: D45 ⑦ (km 17,3).

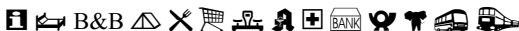
D45 met deuken in de deksteen

De Nederlandse hunebedden worden volgens Van Giffen (1927) met een tweecijferig nummer geregistreerd, met daarvoor de beginletter van de provincie, „D“ voor „Drenthe“.

Het voor het eerst in de 18e eeuw genoemde **hunebed Emmerdennen** (D45) werd in 1957 gerestaureerd. De deuken in de dekstenen zouden volgens een legende de vingerafdrukken van een reus zijn. Een ander historisch verhaal noemt dat een deuk ontstond doordat koning Lodewijk Napoleon bij een bezoek aan het graf in 1809 met zijn paard op één van de stenen gestaan zou hebben.

Uiteindelijk steekt de H de spoorlijn over met rechts het station en voert het centrum van Emmen in.

Emmen

- Toeristeninformatie Emmen, Monetpassage 2, ☎ 05 91/64 97 12,
 🌐 www.emmenmaakhetmee.nl, 🕒 ma 13:00-17:00, di-vr 10:00-17:00, za 10:00-15:00
- Fletcher Hotel-Restaurant ByZoo Emmen, Willinkplein 42, ☎ 05 91/64 20 02,
 🌐 www.fletcherhotelbyzoo.nl, 2PK vanaf ca. € 69, modern hotel centraal tussen Wildlands Aventure Zoo en supermarkt, 0,7 km van de H
- Hotel Ten Cate, Noordbargerstraat 44, ☎ 05 91/61 76 00, 🌐 www.hoteltencate.nl,
 2PK vanaf € 75, 4-sterren-hotel ca. 1 km ten zuiden van het centrum aan een drukke weg
- Stads Hotel Boerland, Hoofdstraat 57, ☎ 05 91/61 37 46,
 🌐 www.stads-hotelboerland.nl, 2PK vanaf € 65, kleiner, traditioneel 3-sterren-hotel in het centrum 50 m van de route in een historisch gebouw
- Het Tuinhuis, Laan van de Iemenhees 574, ☎ 05 91/62 52 12,
 🌐 www.tuinhuisemmen.nl, 2PK vanaf € 53, aan het begin van de stad 1 km ten zuiden van de H en van de Emmerschans
- Emmen Bed and Breakfast, Laan Van De Bork 544, ☎ 05 91/62 44 10,
 🌐 06 22 40 70 28, 📧 svanvuren73@hotmail.com,
 🌐 www.bedandbreakfast-emmen.nl. 2PK vanaf € 60, 🚗, ca. 2 km buiten het centrum en 300 m van de H. Alleen vegetarische gerechten mogelijk.
- Villa Emmen, Stationsstraat 65, ☎ 06 15 16 35 93, 🌐 www.villa-emmen.nl, 2PK
 vanaf € 90, 🏠, B&B met 4 kamers tussen station en centrum, 150 m van de H

- Minicamping De Emmerdennen, fam. Langen, Oude Roswinkelerweg 118,
 05 91/61 74 08, 06 25 30 05 64, emmerdennen@gmail.com,
 www.emmerdennen.nl, vanaf € 12 voor 1 pers., kleine boscamping 1 km noord-oostelijk van het centrum en de H
- veel supermarkten, waaronder een biologische in het centrum (Ekoplaza, Wilhelminastraat 50A)
- Lijnbussen 93 en 94 elk uur naar Klazienaveen en verder naar Zwartemeer of Wei-
teveen en lijn 59 en sneldienst 300 via Borger naar Gieten, www.qbuzz.nl/GD. De
firma Levelink biedt vanaf Emmen op werkdagen driemaal daags een lijndienst naar
Meppen aan, www.levelink.de.
- Station Emmen met elk half uur treinen van/naar Zwolle, www.ns.nl

Emmen is met 107.000 inw., waarvan 56.000 in de stad zelf, de grootste plaats van Drenthe, het is echter niet de hoofdstad van de provincie – dat is Assen. Rondom Emmen liggen dorpen die tot de gemeente behoren, grotendeels voormalige veenkoloniën, zoals Klazienaveen, Emmer-Compascuum, Erica of Nieuw-Amsterdam. Het laatstgenoemde dorp is bekend geworden omdat hier in 1883 de schilder Vincent van Gogh enkele

Ingang Wildlands in Emmen

maanden woonde. Emmen zelf ontwikkelde zich pas na de Tweede Wereldoorlog tot industrie centrum. Destijds was Emmen één van de snelst groeiende steden van Nederland. De omgeving van Emmen was echter al sinds het Stenen Tijdperk bewoond: rondom het aan het zuidelijke einde van de Hondsrug liggende Emmen zijn meer dan 70 prehistorische grafheuvels gevonden.

 Wildlands is een mengsel uit dierenpark en pretpark in het centrum naast het gemeentehuis met o. a. grote tropische kas en een poolgebied.

◆ www.wildlands.nl, dagelijks 10:00-17:00, in de zomermaanden tot 18:00, entree aan de kassa € 26, online € 23

Etappe 14: Emmen – Exloo

↻ 18,2 km, ⌚ 5 uur, ↑ 25 m, ↓ 30 m, ⬆️ 20-30 m

0,0 km	↑ 25 m	Emmen
12,1 km	↑ 20 m	Uitstapje naar Odoorn (↻ 0,4 km,
18,2 km	↑ 20 m	Exloo

Ten noorden van Emmen word je weer verwelkomd door de bossen en zandgronden van de Hondsrug, de 70 km lange, aan het eind van de Saale-ijstijd 150.000 jaar geleden gevormde megaflute-morene. De Hünenweg/Hondsrugpad slingert door het landschap en raakt vele prehistorische bezienswaardigheden, waaronder aan het begin één van de grootste hunebedden van het land. Eindpunt is het idyllische esdorp Exloo, waar zich vroeger schaapskuddes verzamelden.

De H verlaat het centrum met de voetgangerszone langs de bibliotheek, steekt de Weerdingerstraat over en voert over het fietspad naast de weg Noordeind naar het noorden, na 0,5 km langs een indrukwekkend hunebed

1.

Uitstapje naar het hunebed D43 (↻ 0,2 km)

Eigenlijk een „must“ is het uitstapje naar dit langste hunebed van Nederland: achter het Nabershof leidt een pad tussen de bomen erheen.

☞ In de museumboerderij Nabershof, dat voor culturele doelen en bruiloften gebruikt wordt, informeert een expositie over het boerenleven op en langs de Hondsrug.

◆ www.nabershof.nl, 1.4. t/m 31.10. wo-zo 11:00-17:00, entree € 6

☞ Het in de 20e eeuw uitgegraven **langgraf Emmen-Schimmeres D43** bestaat eigenlijk uit twee grafkamers uit de neolithische trechterbekercultuur, omgeven door een 40 m lange en tot 7 m brede ovale ring van 53 rechtopstaande stenen.

Na 10 minuten lopen kom je aan de andere (linker) kant van de weg langs nog een hunebed (km 1,4).

☞ Het **hunebed Emmen-Noord D41** met zijn rond 6 x 3 m grote grafkamer werd in 1809 ontdekt, met drie compleet behouden aardewerken potten erin, die tegenwoordig in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden bewaard worden.

Valtherzand in het Valtherbos ten noorden van Emmen

Even na het hunebed buigt de H bij de rotonde naar rechts en voor een bushalte naar links, voordat je via talrijke goed gemarkeerde bochten en lussen grotendeels over kleine paden door het bosgebied Valtherbosch wandelt. Voor afwisseling zorgen de zandduinen van het Valtherzand onder een hoogspanningsleiding, voordat je op een heideveld de **hunebedden bij Emmerveld** ② passeert (km 3,3).

⌘ Van oorspronkelijk vier hunebedden uit de trechterbekercultuur die op dit veld stonden zijn nog maar drie behouden (D38-D40), die voor het eerst in de 18e eeuw genoemd werden.

↪ **Afkortingsmogelijkheid** (⊖ 0,5 km korter): 100 m na de hunebedden maakt de H een lus naar rechts zonder speciale highlights, die je via het fietspad naar links af kunt snijden; na 200 m bereik je de H weer.

De H slingert verder door het bos, voert even na het fietsknooppunt 41 met ⚡ picknickplaats langs een vijver en bereikt na nog een zigzag het **Onderduikershol** ③ (km 8,6).

Onderduikershol – redding en noodlot

In deze kuil in het bos verstopte de kippenboer Bertus Zefat in de Tweede Wereldoorlog Joden en andere vluchtelingen. Kort voor het einde van de oorlog werd hij verraden en bij een razzia doodgeschoten, zijn kameraad Jan Hendricks stierf later in het concentratiekamp Husum in Sleeswijk-Holstein. 20 bewoners van het ondertussen gereconstrueerde onderduikershol (en van een andere schuilplaats) overleefden tot de bevrijding.

Aan het eind van het bos herinnert nog een hunebed aan de prehistorie.

☞ Het **hunebed D35** is in minder goede staat dan veel andere, slechts de helft van de stenen staat nog. Het graf lag eens aan de rand van een vijver, die door een pingoruïne uit de ijstijd gevormd was.

Na het oversteken van een weg loop je over een smal pad links langs een veld en in een bocht naar links langs het ook niet zo goed bewaard gebleven **hunebed D34** ④ (km 10,2).

De H voert oostelijk langs het dorp Odoorn, waarheen je aan het begin van de betonnen weg een uitstapje kunt maken ⑤ (KP25, km 12,1).

↪ Uitstapje naar Odoorn (↻ 0,3 km)

De weg links (Tweede Goornweg) leidt naar het centrum van Odoorn.

Odoorn

Drenthe Hotel De Oringer Marke, Hoofdstraat 9, ☎ 05 91/51 90 00,
www.deoringermarke.nl, 🐾 € 12,50, 2PK vanaf € 85, klein hotel in het centrum met bijgebouw ertegenover, 600 m van de H

B&B Buiten Gewoon – Gewoon Buiten, Hoofdstraat 40, ☎ 05 91/76 72 75,
www.bb-gewoonbuiten.nl, 2PK vanaf € 118, 5 stijlvolle kamers in een boerderij met rieten dak, 300 m ten zuiden van het centrum en 1 km van de H

Coop in het centrum

Bushalte „Odoorn-De Goorns“ met lijn 59 dagelijks elk uur richting Emmen en Gieten via Exloo en Borger

Na Odoorn voert de H door open weideland en na KP43 ⑥ door een heidegebied waar vaak schapen grazen, voordat hij bij KP41 rechts het bos

Hunzebos induikt en paden voor een afwisselende routevoering naar nog een hunebed zorgen.

⚔ Het **hunebed D31** werd na zijn ontdekking in 1822 met destijds nog vijf dekstenen geroemd om zijn goede staat – daarvan is dankzij het werk van cultuurbarbaren uit de 19e eeuw helaas niet veel meer over.

Je verlaat het bos, steekt de weg over en volgt de H over de toegangsweg naar het zwembad de Leewal.

Daarachter heb je vanaf een heuvel ⑦ een 🏠 mooi uitzicht over het heidegebied Molenveld, voordat de H naar rechts buigt en westelijk langs Exloo voert, waar de etappe bij de Herberg De Boschrand eindigt.

👋 😊 In plaats van over de hoofdweg loop je mooier over kleinere wegen naar het centrum (🕒 0,6 km): 100 m voor de hoofdweg volg je de Meidoornlaan naar rechts, aan het eind naar links en daarna rechts over de Hoofdstraat.

Exloo

- 🏠 ✕ Herberg De Boschrand, Hoofdstraat 96, ☎ 05 91/85 33 30,
WhatsApp: 📞 06 27 22 36 96, 🌐 www.herbergdeboschrand.nl, 🐾 € 7,50,
2PK vanaf € 84, klein hotel aan de westrand van het dorp en aan de bosrand, direct
aan de H, 🍳 keuken voor hotelgasten dagelijks, anders do-zo 10:00-18:30
- 🏠 ✕ Meulenhoeck, Hoofdstraat 61, ☎ 05 91/54 91 88, 🌐 www.hotel-meulenhoeck.nl,
2PK vanaf € 75, 🍴 3-sterren-hotel-restaurant met 12 kamers in het centrum,
500 m van de H, 🍳 restaurant dagelijks behalve woe 10:00-22:00
- B&B** 't Rond Bargie, Polweg 3A, ☎ 05 91/54 92 52, 🌐 www.trondbargie.nl, 2PK vanaf
€ 92, B&B met 3 kamers aan de zuidoostelijke rand van het dorp, 1,2 km van de H
- ✕ Diner-Café Bussemaker, Zuiderhoofdstraat 1, ☎ 05 91/54 90 63,
🌐 www.bussemaker.nl, in centrum, 🕒 di-zo vanaf 10:00
- 🛒 🏠 Spar en andere winkels/bakker in het centrum
- 🚌 Bushalte „Dennenlaan“ aan het eindpunt van de etappe en „Hoofdstraat 55“ in het
centrum, beide met lijn 59 dagelijks elk uur richting Emmen en Gieter via Borger

Exloo (1.650 inw.) is een zogenaamd esdorp op het zuidelijk deel van de Hondsrug, gewaardeerd om zijn landelijke rust.

Esdorpen

Schapebeelden in Exloo

Esdorpen ontstonden in de Middeleeuwen aan de rand van zandgebieden met heide en schapenhouderij. Tot een typisch es- of ook wel brinkdorp behoorden meestal een gemeenschappelijk gebruikt (gras)plein (es of brink genoemd), water, weilanden en heidegebieden. De vroeger

aan de rand van het dorp gelegen brink werd als overnachtingsplaats voor de schapen en runderen gebruikt. De bomen die op de brink werden geplant (vooral eiken, ook wel wilgen) dienden als bouw materiaal. Door de groei van de dorpen liggen de daarnaast ook als markt gebruikte brinken nu meestal in het centrum van het dorp.

Etappe 15: Exloo – Borger

🕒 13,1 km, ⌚ 3 uur 30 min., ↑ 30 m, ↓ 30 m, ⬆️ 5-30 m

0,0 km	↑ 20 m	Exloo	🏠	B&B	✂️	🛒	🚲	🏠	BANK	🚗	🚆	
8,8 km	↑ 10 m	Buinen	🏠	✂️	🚲							
13,1 km	↑ 20 m	Borger	🏠	🏠	B&B	✂️	🛒	🚲	🚲	🚗	🚆	🚗

In het eerste deel van deze etappe voert de H door het bos van Exloo, tot even voor Buinen het landschap opener wordt. Langs velden en uiteindelijk langs het kanaal Buinen-Schoonoord wandel je naar de officieuze hunebeddenhoofdstad van Nederland, Borger.

In het bos wandel je eerst richting Amerikaans Vliegtuigmonument, dat je na 10 minuten bereikt ❶ (km 0,7). Op deze plek stortte op 11-1-1944 een Amerikaanse bommenwerper neer. In een bocht en bij een eenvoudige kruising links en dan verder door het bos ❷ naar het in 1918

uitgegraven **hunebed D30 2** (km 2), waar van de oorspronkelijk vier dekstenen nog drie behouden zijn.

Na een grasveld met A tafels en banken bereik je een \square schuilhut (km 3,7), gebouwd naar voorbeeld van een in 2005 afgebrande voormalige ossenstal genaamd Buinerkeet. Links herinnert de **Prinses-Beatrix-eik 3** aan de aanleg van dit bos in

1938 op de voormalige hei, toen de kerkklokken de geboorte van een troonopvolgster aankondigden: de latere koningin Beatrix. Langs een vijver voert de H in een bocht links om een gletsjerkuil heen, een pingoruïne.

Pingo's – permafrost-aardheuvels

Pingoruïnes zijn overblijfselen uit de ijstijd. In de ijstijden waren pingo's met ijs gevulde aarden heuvels, die na het ontdooien van de permafrost in elkaar zakten en kuilen met een wal eromheen vormden – vaak tenminste in het begin met water gevuld, later vaak opgevuld met sedimenten en daarvoor meestal drooggelegd.

Na een langer stuk langs de bosrand steek je de provinciale weg over en wandel je rechts door **Buinen**, dat je na een klein park **4** (8,8 km) meteen weer links verlaat.

Buinen

 Hotel Triente, Molenstraat 25, 05 99/21 24 91, www.triente.nl, € 12,50, 2PK vanaf € 83, klein, landelijk hotel met 8 kamers in het centrum, 300 m van de H

- 🏠 X Hotel Hartlief & El Zorro, Hoofdstraat 83, ☎ 05 99/21 22 05, 🌐 www.hotelhartlief.nl, 2PK vanaf € 80, centraal vlakbij de oprit naar de autoweg, 0,7 km van de H, 🍖 Steakhouse El Zorro ma-za vanaf 16:00, zo vanaf 14:00
- 🚌 Bushalte „Buinen-Kanalstraat“ met lijn 24 ma-vr elk uur, za om het uur richting Assen via Borger

Over kleine wegen en fietspaden loop je langs het 🏰 uitkijkpunt Buunerbult (km 9,6) naar een sluis Ⓜ (km 10,6) in het **kanaal Buinen-Schoonoord**, die als werkverschaffingsmaatregel tussen 1926-30 aangelegd werd en sinds 1966 alleen nog voor recreatieve scheepsvaart gebruikt wordt.

5 minuten lopen na nog een sluis met ⚡ bank, waar een informatiebord aan een vroegere oude watermolen herinnert, verlaat de H het kanaal en voert langs modellen van prehistorische mammoeten naar het Hunebedcentrum met links erachter het **hunebed D27** – met 22 m lengte en 26 wandstenen het grootste van Nederland.

⚡ Het **Hunebedcentrum**

informeert over de leefomstandigheden van de bouwers van de prehistorische hunebedden – in een expositie en op het oertijdspark op het buitenterrein met gereconstrueerde huizen en de opgraving van een hunebed. Het Geopark Hondsrug toont hier een zogenaamde „ijstijdenpoort“, waar de geschiedenis van de ijstijden verteld wordt. De keientuin laat als grootste van het land zwerfkeien zien die 150.000 jaar geleden door Scandinavische gletsjers naar Drenthe getransporteerd werden en documenteert hun herkomst.

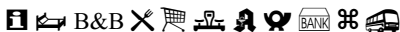
Model van een mammoet

- ◆ 🌐 www.hunebedcentrum.eu, 🕒 di-vr 10:00-17:00, za/zo 11:00-17:00, entree € 12,50

↪ Het centrum van Borger ligt rechtdoor via de Hunebedstraat en aan het eind links door de Hoofdstraat (↻ 1,2 km), enkele accommodaties liggen aan de weg erheen.

Borger

- I** Tourist Info Point, Hoofdstraat 25, ☎ 05 99/63 87 29,
<https://tourist-info-borger.business.site>, 🕒 ma-za 10:00-16:00, zo 11:00-16:00
- H X** Hotel Bieze, Hoofdstraat 21, ☎ 05 99/74 52 00, www.hotelbieze.nl, 2PK vanaf ca. € 85, centrum, 1,1 km van de H, 🕒 keuken do-ma vanaf 11:00
- B&B** Mooil, Hoofdstraat 1, ☎ 06 20 90 14 28, www.bbmooi.nl, 2PK vanaf € 70, moderne kamer tussen Hunebedcentrum en centrum, 0,7 km van de H, minimum 2 nachten, maar dat is dankzij goede busverbindingen mogelijk.
- ◆ De Trechterbeker, Marslandweg 2, ☎ 05 99/85 41 05, boeking via www.bedandbreakfast.nl, 2PK € 80, grote kamer op een boerderij met terras tussen Hunebedcentrum en centrum, 0,4 km van de H, net als voorgaande min. 2 nachten
- ☎ IJssalon La Dolce Borger, Kruisstraat 2, 🕒 dagelijks 12:00-20:00, 2019 en 2020 winnaar van Beste IJssalon van Drenthe

Hunebed D27 bij het Hunebedcentrum in Borger

- Albert Heijn en andere winkels/bakkers in het centrum
- Bushalte „Borger-Centrum“ in centrum, o.a. lijn 59 dagelijks elk uur richting Gieten en Emmen via Exloo
- ◆ Bushalte „Borger P&R“ 250 m westelijk van het centrum aan de N34 met lijn 300 min. elk half uur naar Emmen/ Groningen via Gieten

Borger met zijn 4.800 inw. is de officieuze Nederlandse hunebedhoofdstad met meerdere hunebedden in de directe omgeving, waaronder het grootste hunebed van Nederland (D27) – wat aanleiding was voor het oprichten van het Hunebedcentrum.

Etappe 16: Borger – Gieten

↻ 16,7 km, ⌚ 4 uur 30 min., ↑ 30 m, ↓ 35 m, ⬆ 15-30 m

0,0 km	↑ 20 m	Borger								
1,9 km	↑ 15 m	Hunebedden D21-D25 bij Bronneger								
9,5 km	↑ 15 m	Gasselte								
16,7 km	↑ 20 m	Gieten								

Door een voornamelijk open landschap voert de H noordwaarts. Even buiten Borger kom je bij Bronneger een hele groep hunebedden tegen: de vijf hunebedden D21-25. Langs Gasselte bereik je uiteindelijk het ten oosten van de provinciehoofdstad Assen gelegen esdorp Gieten.

Met Borger achter je voert de H richting noorden en bereikt in een bosje een hele verzameling hunebedden: D21-D25 **1** (km 1,9).

⌘ **⌘** Van de vijf hunebedden **D21-D25** bij Bronneger is D25 het grootste en best bewaarde: vier dekstenen liggen op acht draagstenen. Van Giffen vond in 1925 bij opgravingen bij D25 scherven van 60 potten. Van de naburige graven D23 en D24 zijn slechts enkele stenen bewaard gebleven.

De hunebedden D21 en D22 liggen iets verder naar het westen aan de rand van een veld in de buurt van twee grafheuvels uit de bronstijd.

Drouwenerzand

Na een bocht door Bronneger ② (km 3,6) wandel je eerst noordwaarts en bereik je het Drouwenerzand ③ (km 5,7) – een groot heidegebied waar je vooral in augustus volop kunt genieten van de paarse bloemenpracht. Wat tegenwoordig voor wandelaars paradijselijk lijkt, gold 100 jaar geleden voor boeren als schrikbeeld: stuifzand als gevolg van overbegrazing en plaggen bedreigde de velden in de buurt. Over wandelpaden nader je het dorp Gasselte ④ met accommodatie en horeca (km 9,5).

Gasselte

B&B

- B&B** Huize Cosse, Dorpsstraat 25, ☎ 05 99/85 61 21, 📞 06 29 32 28 12, www.huizecossee.nl, 2PK vanaf € 75, 🏠, B&B met 2 kamers in het centrum, 0,3 km van de H, 🕒 inchecken vanaf 16:00
- ◆ De Gesholte, Kerkstraat 22, 📞 06 23 88 93 98, www.degesholte.nl, 2PK € 98, 🏠, aan het begin van het dorp direkt aan de H
- **B&B** Camping de Berken, Borgerweg 23, ☎ 05 99/56 42 55, www.campingdeberken.nl, 🐾 € 3, tent voor 2 pers. vanaf ca. € 40, hut/studio vanaf ca. € 55 p. P., optioneel met ontbijt (€ 20 p. P.), camping ten zuiden van Gasselte aan de bosrand, direkt aan de H, 🕒 begin april t/m begin oktober
- Bakker Timmer in het centrum, 🕒 di-vr 8:30-18:00, za 8:30-17:00, ma 8:30-12:30

- 🍴 Restaurant 't Maotie, Kerkstraat 2c, ☎ 05 99/56 47 46, 🌐 www.maotie.nl, 📅 dagelijks 10:00-22:30, westelijk in het dorp direkt aan de H
- 🚌 Bushaltes „Borgerweg 23“ en „Borgerweg 11“ aan het begin van het dorp en „Olde Hof“ in het centrum, alle met lijn 59 dagelijks elk uur richting Gieten en Emmen via Borger en Exloo

Het zanddorp Gasselte (1.900 inw.) werd rond 1302 voor het eerst schriftelijk genoemd, uit deze tijd stammen de oudste overblijfselen van de muur van de 🏰 kerk.

📍 **Afkorting:** voor wie in het centrum wil inkoop of overnachten is het het handigst om vanaf het centrum aan de brink de fietsborden noordwaarts richting Gieten te volgen, na de rotonde kom je dan weer op de H uit.

Bij het verlaten van Gasselte buigt de H naar links en steekt even later de N378 bij de rotonde over.

100 m na de rotonde houd je achter de bushalte voor een restaurant 🍴 en camping rechts aan (km 11,5).

- 🍴 Restaurant De Wiemel, Gieterweg 2, ☎ 05 99/56 47 25, 🌐 www.restaurantdewiemel.nl, 📅 wo-za 12:00-22:30

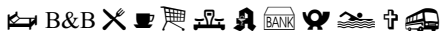
- Bushalte „Gasselte-Jan Hugeslaan“ met lijn 59, Gasselte
- SVR-camping fam. van Rein, Gieterweg 4A, 06 57 70 28 84, www.campingvanrein.nl, pers. met tent vanaf ca. € 8, € 0,50, kleine, autovrije camping met 15 plaatsen op een voormalige melkveehouderij

Verder gaat het door een smalle bosstrook over de voormalige spoorlijn die hier als door een kloof verdiept verloopt. Deze spoorlijn werd meer dan 100 jaar geleden dwars over de Hondsrug aangelegd. Je wandelt ca. 1,5 km in noordwestelijke richting, dan bij een kruising met bank ⑥ (km 13,3) rechts.

- Bushalte „Grensweg“ 150 m links van ⑥, lijn 59 (info Gasselte)

Je wandelt zigzaggend afwisselend door bos en veld naar het noorden. Ten oosten van Gieten, waar in het landschap het reliëf van de Hondsrug heel duidelijk te herkennen is, steek je iets rechts aanhoudende de weg Bonnen ⑦ (km 15,2) over. Hier is voor de school in 1999 een nagebouwd hunebed in samenwerking met het Hunebedcentrum geplaatst. Je volgt de fietsborden over wegen met een grote bocht naar links naar het noorden van Gieten, waar deze etappe bij het hotel Zwanemeer eindigt.

Gieten

-   Hotel-restaurant 't Zwanemeer, Oude Groningerweg 1, 05 92/26 26 01, www.hotelzwanemeer.nl, 2PK vanaf ca. € 75, klein, familiair hotel in het centrum sinds 1976, aan de H, keuken dagelijks behalve di 16:00-23:00
- B&B** Het Doktershuys, Asserstraat 8, 06 11 26 66 95, <https://de.hetdoktershuys.nl>, 2PK vanaf € 90, B&B in centrum 0,5 km van de H
- ◆ Bonnen 43, Bonnen 43, www.bonnen43.nl, 2PK vanaf € 95, B&B met 3 kamers op een boerderij uit 1640 met tuinhuisje aan de oostelijke rand van Gieten, 0,3 km van de H
- Camping Zwanemeer, Voorsteland 1, 05 92/26 13 17, www.zwanemeer.nl, tent en 1 pers. vanaf € 10, Kunstkeet (hut) voor 2 pers. vanaf € 55, € 2,50, camping met 95 plaatsen ten noorden van Gieten naast het zwembad, 0,4 km van de H
-   Bakkerij Job, Stationsstraat 43, ma-vr 8:00-18:00, za tot 17:00, café en bakkerij met terras in het centrum
- Supermarkten Jumbo en Lidl in centrum

- Zwembad Zwanemeer Gieten, Oude Groningerweg 18, half april t/m eind augustus dagelijks, recreatie ma-vr 14:00-18:00 en za/zo 13:00-17:00, in de zomervakantie langer: ma-vr 13:00-19:00 en za/zo 11:00-17:00, entree € 6, openluchtbad ten noorden van Gieten aan de andere kant van de N33
- Bushalte „Gieten-Brink“ en „Gieten-Kerspelstraat“ in centrum, beide met lijn 59 dagelijks elk uur richting Emmen via Borger en Exloo
- ◆ Bushalte „Gieten P&R“ ca. 1 km westelijk van het centrum aan het eind van de Eexterweg aan de rotonde van de N34/N33, met lijn 300 min. elk half uur naar Emmen/ Groningen via Borger

Net als Exloo is Gieten (ca. 5.100 inw.) een typisch esdorp met een brink met bomen, omringd door bos- en heidegebieden. Het dorp ligt infrastructureel gunstig aan de kruising van de N33 en N34 en was tussen 1905 en 1947 aangesloten aan de spoorlijn Assen – Stadskanaal.

✚ De gereformeerde kerk werd in 1849 gebouwd, waarbij de toren van een voorgaand bouwwerk uit de 17e eeuw geïntegreerd werd.

Molen in Gieten

Etappe 17: Gieten – Zuidlaren

↻ 17,2 km, ⌚ 4 uur 30 min., ↑ 25 m, ↓ 35 m, ⬆ 5-25 m

0,0 km	↑ 20 m	Gieten	🚗	B&B	🏠	✂	☕	🛒	🚲	♿	BANK	🚰	🌊	⛪	🚌
9,5 km	↑ 15 m	Anloo	🚗	✂	☕	🛒	🚲	🚌							
15,3 km	↑ 10 m	Zuidlaren-zuid	🛒	🚌											
17,2 km	↑ 10 m	Zuidlaren	🚗	B&B	✂	☕	♿	BANK	🚰	🚌					

De H voert verder over de Hondsrug afwisselend door bos en open landschap. Meerdere hunebedden herinneren onderweg aan de prehistorische bewoning en het Pinetum en een onderduikershol getuigen van de jongere geschiedenis. Doel is Zuidlaren, bekend vanwege zijn 800-jarige paardenmarkt.

Grafheuvel bij Terborgh

Direkt na Gieten steek je de N33 over, loop je langs het openluchtbad ❶ en volg je de H langs Eext naar het **landgoed Terborgh** met groot bos, hunebed, heide, een onderduikershol ❷ (km 5,7) zoals bij etappe 14, het Pinetum Ter Borgh en het hunebed D11 ❸ (km 7,5).

Het Pinetum Ter Borgh Anloo is een op naaldbomen gespecialiseerd arboretum met 400 naaldbomensoorten van verschillende continenten, vanaf 1954 aangelegd op privé-initiatief van de houthandelaar Everhard Everts op het familie-landgoed Terborgh. De rond 2 ha grote bomen- tuin van het landgoed wordt beheerd door de Stichting Pinetum Ter Borgh, het omliggende bos is in bezit van Staatsbosbeheer.

◆ www.pinetumanloo.nl, toegang gratis, graag gift

⚔ Het in 1711 voor het eerst genoemde **hunebed Anloo-Zuid D11** uit de neolithische

trechterbekercultuur behoort met zijn bijna 10 m lange grafkamer tot de grotere hunebedden in Drenthe. Van de oorspronkelijke vijf dekstenen ontbreekt de belangrijkste. Op een foto van Van Giffen uit het jaar 1918 ligt het graf nog in een open heidellandschap.

Even voorbij het Pinetum bereik je het dorp Anloo, waarvan de Magnuskerk al van verre zichtbaar is ④ (km 9,5).

Anloo

  De Koningsherberg, Brinkstraat 2, ☎ 05 92/27 12 16, www.dekoningsherberg.nl, 2PK vanaf € 62, € 8, hotel in centrum, direkt aan de H

- ☒ ☕ Café-restaurant Popken Hollander, Brinkstraat 7, ☎ 05 92/27 12 15,
🌐 www.popkenhollander.nl, 🕒 dagelijks vanaf 10:00
- 🚌 Bushalte „Anloo-Lunzenhof“ in centrum, met lijn 52 ma-vr elk uur richting Assen via Borger en Annen

Het kleine esdorp Anloo (430 inw.) is bekend voor zijn dorpsbeeld met mooi bewaard gebleven boerderijen. Anloo vormt één van de drie toegangspoorten naar het **Nationaal Park Drentsche Aa**, dat met een oppervlak van 10.000 ha het op twee na grootste van het land is (de overzeese gebieden niet meegerekend).

Kerk in Anloo

✚ De romaanse Sint-Magnuskerk werd in de 11e eeuw uit tufsteen geconstrueerd en is daarmee één van de oudste kerken van Drenthe. De kerktoeren met zijn zadeldak stamt uit de 12e eeuw. Noemens- en horenswaardig is het orgel met 21 registers uit de 18e eeuw gemaakt door de Arp-Schnitger-leerlingen Johannes Radeker en Rudolf Garrels.

Even buiten Anloo duikt de H het bos weer in, het **Kniphorstbosch**, genoemd naar de familie Kniphorst, die hier in plaats van de vroegere heide in de 19e eeuw een bos voor houtproductie liet aanleggen.

Hunebedden en 57 grafheuvels duiden op een intensieve prehistorische bewoning, die tot 3.400 v. Chr. aantoonbaar is. In het volgende stuk bos, De Strubben, wordt het beeld bepaald door honderden jaren oude eiken. 50 m na een groot heidegebied aan de linkerkant ligt ↗ 50 m rechts van een kruising het hunebed D8 ⑤ (km 12,6).

⚔ Het rond 5.500 jaar oude neolithische **hunebed Anloo-Noord D8** werd voor het eerst in 1822 genoemd en sindsdien meerdere malen geres- taureerd; helaas werden de stenen door een kampvuur in 2015 beschadigd. Ten zuiden van D8 lagen nog twee graven, waarvan de heuvelresten in 1992 ontdekt werden.

Na oversteken van de N34 volgt de H de N34 10 minuten, voordat hij naar rechts buigt en ten westen van Schuilingsoord door het kleine Van Weringbos ⑥ voert (km 14,4), genoemd naar de arts Folkert van Wering, die in 1928 dit naaldbosje van een houthandelaar kocht – voor 5.500 gulden, tegenwoordig omgerekend ongeveer € 45.000. Na dit bosje komt de H uit op de Hogeweg, langs een winkel en bushalte rechts ⑦ (km 15,3).

De Strubben Kniphorst Schuilingsoord

- Coop-supermarkt, De Klencke 47, 100 m rechts van de H
- Bushalte „Zuidlaren-De Hilde“ met lijn 5 dagelijks elk half uur richting Groningen via Haren

Na de bushalte volgt de H het fietspad even naar links en slaat dan rechts noordwaarts naar Zuidlaren af.

Zuidlaren

-   Brinkhotel Zuidlaren, Brink O.Z. 6, ☎ 050/409 12 61, 🌐 www.brinkhotel.nl, 2PK vanaf € 80, 🏠, centraal hotel uit 1986, direkt aan de H
- B&B** Bed and Breakfast Hoeve de Vredenhof, De Millystraat 15, ☎ 050/535 10 77, 🌐 www.devredenhof.nl, 2PK vanaf € 75, moderne kamers in een centraal gelegen boerderij uit 1797, 50 m van de H
- ◆ Bed & Breakfast Zuidlaren, Telefoonstraat 17, ☎ 050/409 38 07, 🌐 www.bedandbreakfastzuidlaren.nl, 2PK vanaf € 54, 🏠, B&B ten noorden van het centrum, 0,2 km van de H
- Grand Café, De Millystraat 8, ☎ 050/409 64 60, 🌐 www.grandcafezuidlaren.nl, 🕒 dagelijks 11:30-22:00, centraal en met terras
-   Liever anders, Stationsweg 35 A, ☎ 050/409 11 96, 🌐 www.lieveranders.nl, 🕒 di-za 8:30-17:00, ma 11:00-17:00, op zuurdesem gespecialiseerde bakkerij/café met terras
- Supermarkten Albert Heijn en Jumbo in centrum
- Bushalte „Zuidlaren-Brink“ met lijn 5 en 51 dagelijks elk half uur richting Groningen via Haren

Zuidlaren (10.200 inw.), tegenwoordig deel van de gemeente Tynaarlo, is bekend voor de jaarlijkse Zuidlaardermarkt die al 800 jaar lang hier gehouden wordt, met bijna 1.500 paarden en pony's en 350 kramen één van de grootste en uit oogpunt van dierenwelzijn niet onomstreden veemarkten van Europa.

⚙ De museummolen De Wachter ten oosten van Zuidlaren werd in 1851 voor het malen van koren en kruiden, maar ook voor het persen van lijnzaadolie gebouwd. De nog werkende molen kan met een stoommachine ondersteund worden.

- ◆ 🌐 www.dewachter.nl, 🕒 eind april tot begin november wo 13:00-16:30, za 10:00-16:30, entree € 6

Etappe 18: Zuidlaren – Glimmen

↻ 18,2 km, ⌚ 4 uur 30 min., ↑ 35 m, ↓ 40 m, ⬆ 0-15 m

0,0 km	⬆ 10 m	Zuidlaren	🏠 B&B	✂	🚰	🚰	🚰	🚰	🚰
5,7 km	⬆ 5 m	Paviljoen Meerzicht	✂	🚰					
7,2 km	⬆ 5 m	Midlaren	🏠	✂	🚰				
9,8 km	⬆ 5 m	Noordlaren	✂	🚰	🚰	🚰			
13,1 km	⬆ 5 m	Natuurvriendenhuis NIVON De Hondsrug	🏠	🏠	🚰				
14,3 km	⬆ 5 m	Herberg De Blankehoeve	✂	🚰					
18,2 km	⬆ 5 m	Glimmen	🏠 B&B	🚰					

Bij deze etappe steek je voor het eerst de grens van Drenthe naar Groningen over, nadat je even ervoor het natuurgebied Tusschenwater en het 540 ha grote Zuidlaardermeer gepasseerd bent, dat door beide provincies gedeeld wordt. Ten westen van het meer kom je door Mid- en Noordlaren, voordat je afwisselend door bos en open landschap naar Glimmen wandelt.

😊 Aan het eindpunt van de etappe is geen horeca – en maar weinig accommodatie. Alternatieven zijn het samenvoegen van de laatste drie etappes tot één, door de 21 km lange, rood-wit gemarkeerde etappe van het lange afstandpad Pieterpad van Zuidlaren naar Groningen te volgen, of je loopt 18 en 19 in één dag en wandelt direct naar Haren (↻ 30 km).

Zuidlaardermeer

 Het eerste deel van deze etappe (tussen Zuidlaren en de molen ❶) mag tijdens het broedseizoen (15-3-15-6) alleen op de dijk bewandeld worden!

De H verlaat Zuidlaren links langs havezate Laarwoud, tot 2004 nog gemeentehuis van de toenmalige gemeente Zuidlaren. Na een kort stuk door het bos slingert de H ten oosten van Zuidlaren door het natte, moerasachtige natuurgebied Tusschenwater van Het Drentse Landschap.

Na een nog werkende windmolen ❶ (km 4,7) steekt de H via een brug het Havenkanaal over en nadert uiteindelijk langs een kleine weg bij het paviljoen Meerzicht ❷ (km 5,7) het **Zuidlaardermeer**. Dit 540 ha grote meer wat slechts 1 m diep is is waarschijnlijk in de Middeleeuwen ontstaan door ondoordringbare kleiafzettingen. Het is een zeer geliefd watersportgebied.

  Paviljoen Meerzicht, Meerzicht 1, 050/785 03 03, www.paviljoenmeerzicht.nl, bij goed weer, paviljoen met terras direkt aan het meer

Daarna loop je richting westen naar Midlaren (km 7,2).

Midlaren

- SVR minicamping de Appelhof, Esweg 50, ☎ 050/409 29 69,
 www.campingdeappelhof.nl, tent met 2 pers. ca. € 19, 🐾 € 1, kleine camping met 24 plaatsen direkt aan de route
- Ristorante & pizzeria La vita è bella, Groningerstraat 31, ☎ 050/409 14 62,
 www.lavitaebella.nl, 🕒 wo-zo 16:30-20:00, restaurant met terras direkt in het dorp
- Bushalte „Midlaren-Tolhuisweg“ met lijn 51 ma-vr elk half uur richting Zuidlaren en Groningen via Haren

Even na Midlaren buigt de H voor de hunebedden D3 en D4 📍 naar rechts (km 7,6).

Uitstapje naar hunebedden D3 en D4 (↻ 2 x 0,1 km)

Je gaat bij de bocht naar rechts van de H naar links en na 40 m, na het eerste huis, bij een bank rechts de smalle weg in en volgt het bordje naar de hunebedden.

🌀 De beide neolithische **hunebedden D3 en D4** liggen direkt naast elkaar en worden samen vaak ook „Hunenborg“ genoemd. Beide werden voor het eerst in 1711 genoemd en behoorden met zeven dekstenen en 15 m lengte (D4) en zes dekstenen en 11 m lengte (D3) tot de grotere hunebedden van Drenthe.

Achter het plaatsnaambord „Midlaren“ gaat de H rechts een klein bosje in, steekt dan de Groningerstraat over, raakt aan de westkant het Landal-Park de Bloemert, passeert de provinciegrens tussen Drenthe en Groningen en bereikt Noordlaren, waar de H in het begin rechts afslaat en over kleine wegen naar de idyllische haven 📍 (km 9,8) leidt, naar het cultureel middelpunt met informatiebord, kunstwerk, boekenkast en 🍴 picknickplaats.

Noordlaren

- Eetcafé de Lanteern, Middenstraat 2, ☎ 050/402 98 90, www.delanteern.nl,
 wo-zo 12:00-23:00, dorpscafé met terras in centrum
- Bushalte „Noordlaren, Lageweg“ met lijn 51 (↻ Midlaren)

Het dorp Noordlaren (500 inw.) werd voor het eerst schriftelijk genoemd in de 12e eeuw in combinatie met de drie andere „Larens“ als „tribus laris“ („drie lares“) genoemd.

✚ De bakstenen Bartholomeüskerk werd in de huidige vorm in de 13e tot 15e eeuw op de plaats van een oudere houten kerk opgericht.

Achter Noordlaren ligt in een bocht naar links het hunebed G1 ⑤ (km 11).

Hunebed G1 bij Noordlaren

⚔ Het **hunebed van Noordlaren G1** is één van de twee hunebedden in de provincie Groningen en werd al in 1697 genoemd. Bij archeologisch onderzoek in 1957 werden talrijke keramieken scherven gevonden, waaruit 150 drinkbekers uit de trechterbekercultuur gereconstrueerd konden worden.

Er volgt een passage met afwisselend bos en open velden, met een natuurvriendenhuis in het eerste bos ⑥ (km 13,1), het in de 19e eeuw aangelegde **Noordlaarderbos** met 2.500 jaar oude grafheuvels.

⚙️ 🏠 📄 NIVON-natuurvriendenhuis en natuurcamping, Duinweg 6, ☎️ 08 80 99 09 60, 🌐 www.dehondsrug.nivon.nl, voor niet-leden 2PK vanaf ca. € 50, camping voor 2 pers. vanaf ca. € 27, 📄, natuurvriendenhuis met 9 eenvoudige 2PK op basis van zelfverzorging, kleine camping met 10 plaatsen in het bos, 50 m van de H

1,3 km verder bereikt de H de Zuidlaarderweg bij een eetgelegenheid (km 14,3) en volgt deze naar links.

- Herberg De Blankehoeve met terras, Beslotenveenseweg 2, 050/406 27 65, www.blankehoeve.nl, do/vr 12:00-18:00, za/zo 10:00-18:00

Het volgende stuk voert door de **Appelbergen**, een afwisselend natuurgebied met bos, heide, zandduinen en een moerasgebied, dat vroeger als militair oefenterrein diende en waar in de Tweede Wereldoorlog 34 Nederlandse verzetsstrijders door de Duitsers als vergelding omgebracht en in het geheim begraven werden. Bij een kruising in de Appelbergen (km 15,5) is naar links een uitstapje naar een eetgelegenheid mogelijk (0,1 km).

- Paviljoen Appelbergen, Hoge Hereweg 33, 050/406 15 94, www.paviljoenappelbergen.nl, dagelijks 10:00-18:00, pannenkoekenrestaurant met terras

Kort na een door de Triodos-bank gesponsorde bank met geïntegreerde boom verlaat de H de Appelbergen en voert door weiden naar het noordwesten, steekt de spoorlijn over, voert na de brug naar beneden en verder rechtdoor naar Glimmen. Bij de eerste kruising buigt de H voor een lus naar het noorden om het dorp en langs de hoofdweg naar rechts af, wat te vermijden is.

- Afkorting naar het centrum zonder hoofdweg (0,3 km korter): bij de eerste kruising ga je niet rechts maar rechtdoor over het voetpad en verder over de straat door het woongebied, die je na 150 m naar rechts en dan naar links naar het eindpunt van de etappe volgt.

Glimmen

B&B

- B&B** Bed & Breakfast Glimmen, Rijksstraatweg 30, 06 28 97 94 04, www.bbgroningen.nl, 2PK vanaf € 70, B&B met 2 kamers in centrum aan de H
- De Dobbe, Hoge Hereweg 48, 06 38 05 09 05, www.bbdedobbe.nl, 2PK vanaf € 75, kamer met terras aan de oostelijke rand van het dorp 0,4 km van de H
- Bushalte „Harendermolen-Hoge Hereweg“ en „Glimmen-Nieuwe Schoolwe“ met lijn 50 elk half uur tot uur richting Assen en Groningen via Haren

Glimmen is een dorp vlakbij Groningen met 1.100 inw. niet ver van het Groninger Airport Eelde, dat o.a. voor vakantievluchten en KLM vlieglessen gebruikt wordt.

Etappe 19: Glimmen – Haren

↻ 11,8 km, ⌚ 3 uur, ↑ 20 m, ↓ 20 m, ⬆ 0-10 m

0,0 km	⬆ 5 m	Glimmen B&B 🚗
7,5 km	⬆ 5 m	Uitstapje naar Paterswolde (↻ 0,9 km, ✂ 🛒 🏦 🍷 🍷 🚗)
9,4 km	⬆ 5 m	Café Friescheveen ✂ 🍷
11,8 km	⬆ 5 m	Haren B&B ✂ 🛒 🚗 🍷 🏠 🏠 🍷 🚗 🚗

Deze korte etappe leidt van Glimmen na het oversteken van het Noord-Willemskanaal door het groene gebied van de Oude Aa, langs Paterswolde naar het Friesche Veen aan de zuidrand van het Paterswoldsemeer en verder naar het keurig verzorgde groene villadorp Haren, ook wel Wassenaar van het Noorden genoemd – bekend vanwege zijn botanische tuin.

Je verlaat Glimmen naar het westen, steekt bij een 🚶 picknickplaats de Drentsche Aa ❶ over en even verderop de A28 en het Noord-Willemskanaal met een kiosk (km 1,6).

🚰 Drankjeskiosk Oosterbroeksebrug, Oosterbroekweg, 🚰 bij goed weer

Na een korte passage door het lage gebied bereik je het Sterrenbos, in de 19e eeuw als Engels landschapspark aangelegd en na decennia verval weer min of meer hersteld. Verder wandel je door het beboste **landgoed Vosbergen** en kom je links langs een museum ❷ (km 3,6).

⌘ Het museum Vosbergen toont in een representatieve villa 800 muziekinstrumenten uit een periode van meer dan 2.000 jaar.

◆ www.museumvosbergen.nl, do-za 10:30-17:00, entree € 8

Weide bij Oude Aa voor Paterswolde

Na een lange lus met tweemaal oversteek van de Oude Aa is een uitstapje naar Paterswolde mogelijk (km 7,5).

Uitstapje naar Paterswolde (↻ 2 x 0,8 km)

Rechtdoor bereik je na 350 m de hoofdweg en volg je deze naar links het dorp Paterswolde in met horeca en winkels.

Paterswolde

 Cafetaria Drieluik, Hoofdweg 219, ☎ 050/309 35 95, www.cafetariadrieluik.nl,
 ma-za vanaf 11:00, zo vanaf 12:00, snacks, 0,6 km van de H

 Albert Heijn in centrum

 Bushalte „Paterswolde-Vennerstraat“ met lijn 9 dagelijks elk half uur richting Eelde en Groningen

Na twee kleine houten bruggetjes duikt de H via een leuk pad in de smalle moerasbosstrook aan de zuidkant van het **Friesche Veen**, een beschermd natuurgebied met laagveen en een ondiep meer, ontstaan door ontvening, evenals het noordelijk aangrenzende **Paterswoldsemeer**. Dit vormt samen met het ten noorden gelegen **Hoornsemeer** een 270 ha groot en bij watersporters geliefd ondiep merengebied. Het Hoornsemeer ontstond door het uitbaggeren van de zandlaag onder het oude veen voor bouwprojecten in de 70er jaren van vorige eeuw.

In het Friesche Veen, bekend vanwege zijn visotters, nodigt na 5 minuten het **f** uitkijkpunt Vogelkijkhut **3** uit voor natuurobservatie (km 8).

De bij vochtig weer deels wat modderige weg verlaat het Friesche Veen bij het gelijknamige café **4** (km 9,4).

X **☎** Café Friescheveen, Meerweg 136, **☎** 050/309 14 86, **🌐** www.friescheveen.nl,
🕒 ma-vr vanaf 11:00, za/zo vanaf 10:30

Langs de Schipsloot bereik je weer het Noord-Willemskanaal en steek je deze over bij KP36 **5**, waar de kortere variant naar Groningen langs veel water afslaat.

Café Friescheveen

Oud verloop van het Hondsrugpad

Vroeger voerde het Hondsrugpad vanaf rechtdoor verder langs het rood-wit gemarkeerde Pieterpad links naast het Noord-Willemskanaal en het Hoornse Diep in ca. 7 km naar het station van Groningen.

De H gaat onder de A28 door en bereikt na een aantrekkelijke lus met populieren, een heuvel en parken het villadorp Haren.

Haren

B&B

B&B Haren heeft meerdere B&B, die via www.bedandbreakfast.nl te boeken zijn, bijvoorbeeld:

◆ B&B Annebelle, Beatrixlaan 8, 06 23 62 54 60, osinga.anne@gmail.com, 2PK € 75, , kamer in tuinhuisje met terras ten zuiden van het centrum en 1 km van de H

◆ B&B Boven bij Boven, Oosterweg 112, 2PK vanaf € 85, B&B in een nieuw huis ten noorden van de Hortus Haren, 0,5 km van de H (etappe 20)

 Intermezzo, Rijksstraatweg 152, 050/535 17 27, www.intermezzoharen.nl, dagelijks vanaf 10:00, brasserie met terras in centrum

  Biologische supermarkt Ekoplaza en supermarkt Jumbo in centrum

 Bushalte „Haren-Raadhuisplein“ met lijn 50 elk half uur tot uur richting Groningen en Assen via Glimmen

 Station Haren 1 km ten oosten van het centrum en de H met elk half uur treinen richting Groningen en Zwolle

Haren (22.000 inw.) behoort ondertussen tot de gemeente Groningen en was tot 2019 een eigen gemeente. Haren wordt vanwege de vele villa's, de Hortus botanicus Haren en de parken ook „groene parel“ of „Wassenaar van het noorden“ genoemd.

 De Hortus botanicus Haren is met een oppervlak van 20 ha de grootste botanische tuin van Nederland en heeft o.a. een Hondsrugtuin. De Hortus begon met een plantenverzameling van de apotheker Hendrick Munting uit de 17e eeuw, het huidige complex met de grote kas werden vanaf 1967 gebouwd.

◆ Ingang aan de Kerklaan 34, www.hortusharen.nl, dagelijks 10:00-17:00, entree maart t/m oktober € 9, anders € 5

Etappe 20: Haren – Groningen

↻ 10,6 km, ⌚ 3 uur, ↑ 25 m, ↓ 25 m, ⬆ 0-10 m

0,0 km	↑ 5 m	Haren	B&B	✂	🛒	🚲	🚗	🏠	BANK	🚰	🚶	🚆	🚊		
10,6 km	↑ 5 m	Groningen	🚲	B&B	✂	🛒	🚲	🚗	🏠	BANK	🚰	+	🚶	🚆	🚊

Via veel kronkels verloopt de H over de smalle noordelijke Hondsrug van Haren naar Groningen, het noordelijkste punt van de Hondsrug. Je wandelt langs villa's, een klooster-informatiebord en door meerdere parken, voornamelijk over kleinere wegen en fietspaden.

↘ Variant langs de ingang van de Hortus botanicus Haren (↻ 1,3 km korter en zonder hoofdweg): vanaf de oostelijke rotonde in Haren ga je over de Molenweg rechts en dan bij de rotonde naar het noorden via de Kerklaan, na 0,5 km langs de ingang van de Hortus, voordat je 1 km erna weer de H bij km 3,8 bereikt.

Villa 't Huis de Wolf

Na een kleine lus langs de † twee kerken Nicolaaskerk en Gorechtkerk voert de H noordwaarts en over de Rijksstraatweg langs de in 1892 gebouwde villa 't Huis de Wolf ❶ (km 1,4), die inclusief tuin na de dood van de Friese eigenaar Atze Nannes Wassenaar als basis van de vanaf 1922 aangelegde botanische tuin diende en aan de

staat verkocht werd. Het huis werd vanaf dat moment gebruikt door de universiteit voor genetica, vredes- en verkeersonderzoek, sinds de 90er jaren van de 20e eeuw is het gerenoveerd en in privé-eigendom.

↪ Na 0,6 km kun je de hoofdweg via een afkorting eerder verlaten (⌚ 0,7 km korter): rechts ga je de Dilgtweg in, na 0,7 km links via de Kerklaan, waar je na 0,3 km de H weer bereikt.

0,5 km na een afslag naar rechts kom je langs het door water omringde Esserveld, in 2020 de duurste begraafplaats van Nederland.

↪ Afkorting zonder geasfalteerde wegen naar het informatiebord van het klooster Yesse bij Essen (⌚ 2 km korter): voor de begraafplaats Esserveld ga je bij KP34 links het uitnodigende voetpad links langs het Esserveld op en bereik je na 0,2 km weer de H.

Na een fietspad en het oversteken van de Kerklaan (KP33) voert de H met een bocht naar de locatie van het voormalige middeleeuwse **klooster Yesse** ② (km 4,6), waar een informatiebord aan herinnert.

✚ Het in de 13e eeuw gestichte en na de Reformatie in 1594 opgeheven cisterciënzerinnenklooster Yesse bezat ooit omvangrijke landerijen. De laatste resten van het klooster werden in 1890 verwijderd. 150 m voor het informatiebord slaat rechts een 100 m lange toegang naar het Bezoekerscentrum Klooster Yesse af. Dit (privé-)terrein mag echter alleen na telefonische aanmelding betreden worden.

◆ 📞 06 53 64 87 55, 🌐 www.kloosteryesse.nl

De H passeert opnieuw het Esserveld en buigt noordwaarts, langs de Coendersborg ③ (km 5,9), waar het huidige landhuis in 1813 op de plek

van een vervallen burcht opgericht werd. Door woongebieden met een supermarkt en het park Groenestein met meer dan 100 jaar oude bomen en de in 1871 in de huidige vorm gebouwde villa Groenestein (km 6,7) voert de H je verder naar het noorden. In het park Sterrebos nadert de H de snelweg, die even verderop bij het openluchtzwembad De Papiermolen (km 9,2) gekruist wordt.

De Papiermolen, groot, in 2019 gerenoveerd openluchtbad met vijf baden,
 www.de-papiermolen.nl, eind april t/m eind augustus ma-vr 7:00-20:00,
 za/zo 10:00-18:00, entree € 5

Na de snelweg voert de H door een klein park en een woongebied in noordelijke richting en bereikt na het oversteken van de spoorlijn het station van Groningen.

In verband met werkzaamheden moet je tot na 2023 rekening houden met hindernissen/omleidingen in de buurt van het station Groningen en daarna in het gebied ten zuiden ervan, waar dan een nieuw busstation gebouwd wordt. Eventueel is het daarom beter om voor het stationsgebied via de Driehovenstraat (rechts) en Hereweg (links) naar het station te lopen.

www.groningenspoorzone.nl

Groningen

Groningen Store, toeristeninformatie in de bibliotheek Forum, Nieuwe Markt 1,
 050/313 97 41, www.visitgroningen.nl, ma-vr 9:30-18:00, za 10:00-18:00

Groningen biedt veel keus aan hotels; hier een kleine selectie:

Hotel Schimmelpenninck Huys, Oosterstraat 53, 050/318 95 02,

 www.schimmelpenninckhuys.nl, 2PK vanaf ca. € 80, hotel van de keten Charmehotels in de voetgangerszone

City Hotel Groningen, Gedempte Kattendiep 25, 050/588 65 65,

 www.cityhotelgroningen.com, 2PK vanaf ca. € 75, modern hotel ten zuidoosten van het centrum

Bud Gett Hostels, Rademarkt 3, 050/588 65 58, www.budgethostels.nl, functionele 2PK vanaf € 50, één van de goedkoopste accommodaties in de buurt van centrum en station

- B&B** Pakhuis Emden, Tuinstraat 11, 📞 06 45 39 88 37, 🌐 www.pakhuisemden.nl, 2PK € 100, 🏠, B&B aan de westelijke rand van het centrum in een voormalige pakhuys voor maanzaad en komijn
- 🛒 🚚 Van de vele supermarkten is Albert Heijn praktisch gelegen met historische sfeer van de Korenbeurs aan de Vismarkt. Biologische supermarkt Ekoplaza tussen centrum en station, Gedempte Zuiderdiep 65
- 🚌 Busstation vóór het station. Naast de vele binnenlandse bussen rijdt hier meerdere malen per dag een directe sneldienst naar Leer (D) als vervanging van de spoorlijn, die tot ca. 2025 door nieuwbouw van een brug over de Ems afgesloten is.
- 🚆 Station Groningen met min. elk uur treinen o.a. naar Amsterdam, Den Haag, Utrecht en Rotterdam en een regionale trein naar Duitsland (Weener)

De stad Groningen (233.000 inw.) ontstond in de 11e eeuw op de plek van twee vroegere esdorpen, strategisch en voor de handel gunstig gelegen aan de overgang van de Hondsrug naar de lager gelegen gebieden, geflankeerd door moeilijk toegankelijke hoogvenen en daardoor goed beschermd tegen hoogwater en vijanden. Groningen werd in 1040 voor het eerst in een oorkonde genoemd, toen de Duitse koning Hendrik III. de bisschop van Utrecht een schenking deed namens „Villa Cruoninga“. Groningen kreeg in 1614 een universiteit – na Leiden de op één na oudste van het land. Tegenwoordig is Groningen een levendige studentenstad – ongeveer 20% van de bewoners is student. Vanwege de nationaliteit van architecten van jongere bouwwerken zoals het Groninger Museum noemt Groningen zich ook wel

Groninger Museum

de „Italiaanse stad van het Noorden“. Het meeste leven speelt zich af op de hoofdpleinen Grote Markt met de Martinikerk en het neoclassicitische stadhuis en op de Vismarkt, met de classicistische Korenbeurs (vroeger een graanbeurs, nu een supermarkt) uit de 19e eeuw, waar di, vr en za marktdag is. Noordwestelijk van de Grote Markt staan in de Oude Boteringstraat een aantal goed bewaard gebleven oude woonhuizen.

⌘ Het futuristische en door water omringde Groninger Museum van de architect Alessandro Menini valt op naast het station. Het vooral met inkomsten uit gaswinning gefinancierde museum toont verzamelingen op het gebied van archeologie, kunsthandwerk, schilderijen en Aziatisch porselein.

◆ www.groningermuseum.nl, di-zo 10:00-17:00, entree € 18

⌘ Het museum aan de A documenteert aan de hand van en in twee gebouwen uit de 15e eeuw de geschiedenis van de Noord-Nederlandse scheepsvaart sinds de middeleeuwen. Het gotische huis in de Brugstraat 24 geldt als het best bewaard gebleven baksteen-gotische burgerhuis van de stad.

◆ Di-za 10:00-17:00, zo 13:00-17:00, entree € 8

⌘ Het Universiteitsmuseum in de Oude Kijk in 't Jatstraat 7a toont verzamelingen van de universiteit Groningen over natuur, samenleving en wetenschap:

◆ www.rug.nl/university-museum, di-zo 12:00-17:00, entree € 5

✚ De Martinikerk uit Bentheimer zandsteen aan het marktplein is te herleiden naar een ouder gebouw uit de 13e eeuw, dat in de 15e eeuw gotisch verbouwd werd. Zo werden de zijbeuken verhoogd tot de hoogte van het middenschip, zodat een hallenkerk ontstond. Uit die tijd stamt ook het orgel, dat later meervoudig vergroot werd, o.a. door Arp Schnitger (1692). Tegenwoordig wordt de Martinikerk multifunctioneel gebruikt: in het weekend voor kerkdiensten en door de week door de universiteit.

 De 500 jaar oude Martinitoren is een toeristische attractie – vanaf de 96 m hoge kerktoren heb je een weids uitzicht over de omgeving.

◆ ma-vr 13:00-17:00, za/zo 12:00-17:00, entree € 6

Index

A gravel path leads from the foreground into a vast green field. The path is flanked by a fence made of black posts. The field is filled with green grass and yellow wildflowers. In the distance, a line of trees is visible under a blue sky with white clouds.

*Tussen Zuidlaren en Glimmen
(etappe 18)*

A

Aardolie- en aardgaswinning	78
Accommodatie	20
Ankum	44
Anloo	107
Appelbergen	115
Artländer Dom	45

B

Bargerveen	80
Berge	52
bevers	60
Bippen	48
bloedwonder	33
Bokeloh	66
Borger	100
Bramsche	36
Buinen	98
Burgmannshöfe	63

C

cisterciënzerinnenklooster	53
cisterciënzerklooster (Rulle)	33

D

destilleerderijen	63
Deuvels Brotschapp	47

E/F

eindmorenes	12
Emmen	90
Emmerschans	89
Esdorpen	97
etappes	23
Exloo	96
Frische Veen	118

G

Gasselte	102
Geologie	12
Geoparken	9
Giersfelder Gräberweg	43
Gieten	104
Glimmen	115
GPS	18
Groningen	122
Grumfelder golfbaan	43

H

Hahnenmoor	56
Haren	119
Hase	60
Haselünne	62
Hekeser hunebed	51
Herzlake	58
Hexentanzplatz	47
Höltingmühle	68
Hondsrug	12
hoogtemeters	23
Hoornsemeer	118
Hunebedcentrum	99
hunebedden	13
hunebeddenweg	43

I

ijstijden	12
Informatie	18

K

Kalkriese	37
Karel de Grote	67
Klazienaveen	85
Kniphorstbosch	108

Koning Willem-Alexanderkanaal	87	R	
		Remarque, Erich Maria	25
L		Restruper Schalen-	
Lahre	65	of Näpfchenstein	49
lakenindustrie	37	Rote Franz	73
landgoed Terborgh	106	Rühlerfeld	75
		Rulle	32
M		S	
Maiburg	47	St.Petrus-kathedraal (Osnabrück)	27
Markeringen	19	Sticht Börstel	53
Meppen	68	T	
Midlaren	113	Telefoon	21
Mittellandkanaal	35	trechterbekercultuur	14
		turfwinning	56, 78
N		U/V	
Nackte Mühle	30	Ueffeln	40
Nationaal Park Drentsche Aa	108	Varusslag	37
Nieuw Dordrecht	88	venen	12
Noordlaarderbos	114	Versen	73
Noordlaren	113	W	
Nussbaum, Felix	25	watermolen	31
		Weiteveen	81
O		Wiemelsberg	42
Odoorn	95	Wittekindsburcht	67
Oestringer Steine	30	Z	
Onderduikershol	95	Zuidlaardermeer	112
Oosterbos	88	Zuidlaren	110
Openbaar vervoer	18	Zwartemeer	83
Osnabrück	24		
P			
Paterswolde	117		
Paterswoldsemeer	118		
Pinetum Ter Borgh Anloo	107		
Pingo's	98		
Pumpnickel	28		

Colofon

Uitgegeven in opdracht van: INTERREG Projekt "UNESCO Geopark Cooperation DE/NL"

Verantwoordelijke projectpartner: Recreatieschap Drenthe, Drift 11c, 7991 AA Dwingeloo (NL)

Uitgever: Conrad Stein Verlag GmbH, Kiefernstr. 6, D-59514 Welver,
☎ 023 84/96 39 12, ✉ info@conrad-stein-verlag.de,
🌐 www.conrad-stein-verlag.de

🌐 www.hünenweg.de

Copyright Conrad Stein Verlag GmbH. Alle rechten voorbehouden.

De nadruk, vertaling, gebruik van afbeeldingen, kaarten, symbolen, het weergeven door middel van fotomechanische middelen (bijvoorbeeld kopie) evenals het gebruik op elektronische informatiedragers, het uploaden naar media zoals het internet (ook in delen) zijn zonder voorafgaande toestemming van de uitgever niet toegestaan en strafbaar.

Alle informatie, schriftelijk en grafisch, werd naar beste weten samengesteld en gecontroleerd. Dit was correct ten tijde van de recherche. Een garantie voor de inhoud, bijvoorbeeld de voortdurende juistheid van prijzen, adressen, telefoonnummers en internetadressen, tijden en andere aanduidingen kan natuurlijk niet gegeven worden door uitgever en auteurs, ook niet met betrekking tot productaansprakelijkheid.

Dit OutdoorHandboek heeft 128 pagina's met 57 afbeeldingen in kleur, 21 kaartenschetsen in maatstaf 1:100.000 in kleur en een uitklapbare overzichtskaart in kleur. Het werd op chloorvrij gebleekt, FSC®-gecertificeerd papier gedrukt, in Duitsland klimaatneutraal geproduceerd en getransporteerd en vanwege de betere houdbaarheid met PUR-lijm gebonden.

Tekst: Idhuna Barelds

Foto's: Wolfgang Barelds

Redactie: Anna-Lena Ebner

Layout en kaarten: Manuela Dastig

Algehele productie: gutenberg beuys feindruckerei

Titelfoto: © Hartwig Wachsmann